

Тема 1. Перекладна й оригінальна література Київської Русі

1. Особливості перекладної літератури
2. Жанрова специфіка та різноманітність оригінальних пам'яток літератури Київської Русі
3. Характеристика найвідоміших творів

1. Як давня держава Київська Русь сформувалась у другій половині IX – на початку X ст., а в другій половині X ст. (за князювання Володимира Великого) досягла значного політичного й культурного розвитку. На цей час слов'яни-русичі вже мали свою літературу, і основою її певною мірою була усна народна творчість. Ще задовго до виникнення писемності побутувала пісня, що виростала з праці і супроводжувала трудові процеси та родинні обряди й звичаї. Вплив фольклору помітно позначився й на оригінальній літературі – темах, сюжетах, стилістичних засобах. Писемна творчість (оригінальна література) часів Київської Русі відображала тогочасні події, створювала образи видатних діячів, частково виражала народний світогляд. Література Київської Русі поділяється на *перекладну* та *оригінальну*.

Перекладна література з'явилась в Київській Русі з прийняттям християнства і мала візантійське та південнослов'янське (болгарське) походження. Перш за все це були біблійні книги Старого і Нового завітів, апокрифи, життя святих (агіографічна література), релігійно забарвлені історичні хроніки, твори про будову всесвіту і створення світу, збірники афоризмів, висловлювань мудреців тощо. Специфічно світська література з романтичними сюжетами, яка побутувала у Візантії, на Русі була зовсім невідома.

У біблійних книгах, перекладених з грецької мови, розповідалося про давніх іудеїв (старозавітні) та про початковий період християнства (новозавітні). Це були легендарні та міфологічні перекази, народні повір'я, релігійна публіцистика, епічні та ліричні твори релігійного і світського характеру тощо.

До старозавітніх книг належали також Псалтир, Притчі Соломона тощо. До новозавітніх – Євангелія, Апостол, Апокаліпсис Іоанна Богослова та ін.

Найбільшою популярністю користувалася житійна література (агіографічна, від агіос – святий, графо – пишу). Автор життя давав образ святого як ідеального церковного героя, підбирав вигідні для його прославлення факти, часом запозичуючи їх із життя іншого святого. У поширеному викладі перекладні життя входили до книг, які називались «Четьї-мінеї» (книги, призначені для читання за числами місяця). Збірники коротких новел та епізодів з життя християнських подвижників називались також «Патериками» («Отечниками») і розповідали про аскетів, пустельників та ін.

Церковно-історична література в Київській Русі була представлена історичними хроніками, які з релігійної позиції трактували всесвітню історію (хроніки Іоанна Малали Антіохійського, Георгія Амартола, Симеона Логофета та ін.)

Природнича перекладна література пропонувала такі енциклопедії, як «Шестодневи» та «Фізіологи», які склалися у Візантії і розповідали про створення світу Богом за шість днів. У «Фізіологах» розповідалося про флору і фауну, подавалися відомості про реальних і вигаданих тварин, про каміння та дерева. Така пам'ятка, як «Християнська топографія» Козьми Індікоплава (він плавав до Індії) описувала будову всесвіту і критикувала вчення про те, що земля кругла.

Поширювалися в перекладах і твори отців церкви, або патристична література. Це були праці Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна та ін.

У XII ст. в Київській Русі поширювалися також перекладні збірники під назвою «Пчела», «Ізмарагд», які містили афористичні вислови, легенди, моральні повчання про мудрість і нерозум, щедрість і скупість, про добро і зло тощо. Висловлювання бралися з Біблії, із творів античних письменників та філософів (Сократа, Діогена, Піфагора, Арістотеля та ін.). Матеріалами цих збірників користувалися давньоруські автори, частина висловлювань, афоризмів із них перейшла у фольклор.

Серед творів перекладної літератури важливу роль відігравали апокрифи – не визнані церквою, а потім заборонені нею оповідання про осіб і події біблійної історії (апокриф – з гр. таємний, захований). У них розповідалося про боротьбу Бога з сатаною, про перших людей Адама і Єву, про Давида і Соломона, про Богородицю, про муки грішників у пеклі тощо.

Апокрифи дуже цікавили І. Франка. З українських списків він уклав п'ять томів текстів під назвою «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (Львів, 1896-1910).

Великою популярністю користувалися у часи Київської Русі не тільки церковні, а й світські перекладні твори оповідального характеру. Це були героїчні повісті про Олександра Македонського, про розорення Єрусалима тощо, а також повісті повчального характеру – про Варлаама-пустельника та царевича Йоасафа тощо.

2. Прийняття християнства Володимиром Великим прискорило і розвиток *оригінальної* літератури в Київській Русі, адже там була ґрунтовно поставлена шкільна справа, тому вже через кілька десятиліть виникли чудові літературні пам'ятки різних жанрів. Основними жанрами оригінальної літератури були літописання, ораторська проза, агіографічне письменство, паломницька література тощо.

Найвідоміші пам'ятки оригінальної літератури Київської Русі – Літопис Руський («Повість минулих літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис), «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик» та ін.

Як церковна, так і світська література київського періоду загалом відзначалася яскраво вираженою публіцистичністю, повчальністю, що великою мірою сприяло виробленню народного самовизначення держави, яка тоді утворювалася. Таке завдання і виконувала не тільки світська література, а й література житійна, проповідницька, паломницька. Для багатьох пам'яток того часу був характерний ліричний пафос, людська особистість і людські стосунки розглядалися з точки зору необхідної ідеології, персонажі, особливо князі, виступали носіями встановлених релігійно-моральних і політичних ідей. Приватне життя людини в її реальному побуті та психологічному впливі до літератури доступу ще не мало. Людська поведінка, як і історичні події, зумовлена у творах давньоруського періоду втручанням зовнішніх сил добра і зла. Проте у творах, що вийшли зі світського середовища («Слово о полку Ігоревім» та деяких літописах), втручання зовнішніх сил немає, там людина виявляє самостійність і вільно розпоряджається своєю долею.

У низці літописних оповідань можна спостерігати риси реалістичного стилю, в оригінальну літературу проникають елементи народної творчості, художні засоби епічної та пісенної усної традиції.

3. «Повість минулих літ» входить, як уже зазначалось, до Літопису Руського. Повна її назва – «Се повесть времяньних лет, откуда естъ пошла Руская земля, кто в Кieve нача первее княжити и откуда Руская земля стала естъ». Твір з'явився близько 1200 років тому і дійшов до нас у редакціях (художніх обробках) ченців Нестора і Сильвестра. Оригінал літопису не зберігся, а лишилося кілька його списків, переписаних (списаних) з оригіналу копій.

Літопис – це назва історичного матеріалу, записаного в хронологічній послідовності за роками («літами»). Джерелами літописів (і «Повісті минулих літ») ставали різні документи, церковні та історичні перекази й легенди, оповідання сучасників, власні враження літописців, матеріали Святого Письма тощо.

У «Повісті минулих літ» викладені легенди та історичні події в Київській Русі, подаються відомості про географічні й територіальні особливості руських земель. Твір подає матеріали про побут і звичаї, духовний світ і морально-етичні закони східних слов'ян, про їхні родинні традиції, спосіб життя, вірування, ритуали тощо. Невеликі вставні оповідання (про Микиту Кожум'яку, про Білгородський кисіль, про пошуки нової віри Володимиром та ін.) ілюструють психологічні якості та найяскравіші риси характеру русичів (непокору, войовничість, любов до свободи, відвертість, кмітливість, естетизм тощо).

Особлива увага приділена у творі історії родинної династії київських князів, характеристиці Рюриковичів. Серед них на чільному місці – князь Володимир, воїн і християнин, який шанує військо, любить книжну мудрість і допомагає нужденним. Часто літописець дає оцінку згадуваним подіям. З цього можна скласти уявлення про духовні цінності русичів. До найголовніших чеснот належать любов до знань, вірність клятві, злагода і допомога, правдиве слово, працьовитість і охайність, патріотизм, чесність

тощо. Засуджуються літописцями невдячність, гордощі, підступність, облесливість, віроломство, лукавство.

Найвідоміші легенди та події літопису:

- пов'язування біблійної оповіді про потоп і Ноя з відомостями про територіальний поділ слов'янських племен, які діставали назви від місця проживання (поляни, древляни, кривичі, сіверяни та ін.);
- про благословлення пагорбів над Дніпром Андрієм Первозванним (на них мало вирости славне місто);
- про заснування Києва братами Кием, Щеком і Хоривом та їхньою сестрою Либіддю;
- про князювання в Києві Аскольда і Діра та їх загибель від рук Олега, прозваного віщим;
- про вчителів Кирила і Мефодія Солунських, які переклали слов'янською мовою (з грецької) Біблію і створили слов'янську азбуку;
- про смерть Олега від свого коня;
- про загибель князя Ігоря від рук древлян;
- про чотири помсти княгині Ольги древлянам;
- про князювання Святослава і його смерть від рук печенігів і т.д.;

Захоплюючі розповіді «Повісті минулих літ» лягли в основу багатьох художніх творів – повістей Б. Лепкого «Вадим», «Каяла», поезії О. Пушкіна «Пісня про віщого Олега», поеми П. Тичини «Золотий гомін», драми І. Кочерги «Ярослав Мудрий», романів С. Склярєнка «Святослав», «Володимир», романів П. Загребельного «Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві» та ін.

У літописі часто вживаються цитати й афоризми зі Святого Письма, у ньому багато ліричних відступів-вставок, філософських роздумів про описувані події (засудження братовбивства, похвала книгам тощо). Твір багатий на прислів'я, розгорнуті діалоги, на коментарі. Він проводить (у багатьох варіаціях) головну думку – збереження єдності Русі та міцного миру між князями-спадкоємцями.

Київський літопис – друга частина Літопису Руського, хронологічне продовження «Повісті минулих літ». У ньому йдеться про боротьбу за князівський престол, про повстання киян у 1113 році проти купців і бояр, про зруйнування Києва у 1171 році Андрієм Боголюбським, онуком Володимира Мономаха, який убивав християн, грабував святі храми, забираючи книги та ікони. У записі за 1185 рік міститься розповідь про події, так поетично викладені у відомому «Слові о полку Ігоревім». Але в Київському літописі про ці події говориться значно прозаїчніше, без барвистої образності та символіки, без елементів народної поетичної творчості.

«Слово о полку Ігоревім» містилося у старовинному рукописі, придбаному на поч. 90-х років XVII ст. колекціонером старовини О. І. Мусінім-Пушкінім у архімандрита Спасо-Ярославського монастиря у Ярославлі. У 1800 році тиражем 1200 примірників ця пам'ятка була надрукована в Москві. Під час пожежі Москви в 1812 році (війна з Наполеоном) рукописний збірник

загинув, а тираж був майже втрачений. Отже, оригіналу пам'ятки не існує, а збереглися лише копії і передрук.

Невідомий автор «Слова о полку Ігоревім» поклав в основу свого твору невдалий похід князя Ігоря на половців тому, що за цією поразкою він зумів показати основні причини занепаду Київської Русі (княжі міжусобиці, боротьбу за владу) та закликати всіх князів до єдності, щоб спільними зусиллями протистояти чужинцям.

Автор наповнює свою розповідь героїчними емоціями, тропами, символами. Він запрошує читача до розмови, звертає увагу на відому сцену сонячного затемнення, на честолюбні наміри Ігоря «спробувати Дону великого», на зневагу його до здобичі і до безпеки. Битва руського війська з половцями описана у дусі фольклорно-епічних героїчних легенд, з використанням звукових та здорових образів, які в уяві читача викликають емоційні, яскраві батальні картини.

В оцінці фіналу битви автор називає причини Ігоревої поразки в безглуздому протистоянні князів, у їхньому невмінні зрозуміти спільні інтереси і захистити свою землю від ворога. У «золотому слові, зі сльозами змішаному» київський князь Святослав після лиховісного сну осуджує недалекоглядність князів, себелюбство, переважання особистих інтересів над загальнодержавними.

Запис у Київському літописі про похід Ігоря на половців та «Слово о полку Ігоревім» мають деякі відмінності щодо побудови, стилю, художніх засобів:

- Київський літопис вказує на причину походу князя Ігоря на половців (його надихнули успіхи князів Святослава і Рюрика у битві, в якій Ігор не зміг взяти участі), а «Слово...» причини не пояснює;
- Літописець вважає загибель руського війська Божою карою за особисту жорстокість князя Ігоря, а автор «Слова...» розцінює поразку як наслідок необачності;
- Літописець показує успіхи князя в першій битві як наслідок небажання половців прийняти серйозний бій і як своєрідну тактику «заманювання» углиб половецької землі. У «Слові...» такої думки не припускається;
- Літописець розповідає про умови перебування князя в полоні (особисті слуги, священик, дозвіл полювати), автор «Слова...» натомість надає неперевершений ліричний відступ – плач Ярославни на валах Путивля.

Головною відмінністю, зрозуміло, є стиль: у літописі строгий, стриманий, скупий на тропи; у «Слові о полку Ігоревім» - афористичний, емоційно-образний, багатий на казково-фантастичні образи (Див, Обида, Карна і Жля), символи (князі – чотири сонця; половці – чорні ворони, битва – кривавий бенкет), метафори («Київ застогнав тугою», «вдарило насильство на волю» та ін.). Композиція «Слова...» також досить своєрідна, у ній немає чіткої послідовності, але ясно виділені вступ, сама розповідь і закінчення. Важко визначити і жанр твору, бо невідомо, чи він прозовий, чи віршований. У тексті твір називається то піснею, то словом, то повістю.

Галицько-Волинський літопис розповідає про події в Галицькій землі у часи просування монголо-татарських орд на захід, про князя Данила Романовича, про героїчну оборону Києва в грудні 1240 року від Батия, а також про волинських князів та їхні політичні і військові справи. На початку Галицько-Волинського літопису вміщена похвала великому князю Романові Галицькому (який вже помер) і переказується легенда про те, як його предок Володимир Мономах, перемігши половців, вигнав хана Отрока з басейну пониззя Дону і як той, довгий час живши в свого тестя, грузинського царя Давида Будівельника, повернувся в рідну землю. Ця історія ще відома як легенда про євшан-зілля. (М. Вороний «Євшан-зілля»).

Заслуговує на увагу і розповідь про відвідини князем Данилом Галицьким хана Батия в Золотій Орді, де він змушений був терпіти приниження і просити ханського миру.

Блискучим зразком красномовства стала урочиста святкова проповідь Іларіона Київського «Слово про закон і благодать», виголошена на честь прийняття християнства князем Володимиром. Автор прагнув довести необхідність канонізації (причислення до лику святих) князя Володимира і подолати опір грецьких патріархів, які не бажали послабити вплив на духовне життя Києва. З метою якнайбільшого враження на читача і слухача Іларіон наповнив текст риторичними звертаннями, цитатами зі Святого Письма, аналогіями до старозавітних сюжетів.

«Слово про закон і благодать» має три частини. У першій частині автор з'ясовує поняття «закону» і «благодаті» як Старого і Нового завіту. Він протиставляє дві епохи існування людства – епоху життя за настановами Мойсея (записаними на кам'яних таблицях-скрижалях) і період від часу спасіння Сином Божим світу ціною власної крові, тобто відповідно – закону і благодаті. Закон, наголошує Іларіон, став слугою і предтечею благодаті, усунув багатобожжя і дав людям віру в єдиного Бога. Друга частина – це урочиста похвала князю Володимирові, синові Святослава, онукові княгині Ольги, який зрозумів хибність ідолопоклонства і потребу знайти єдиного Бога. Іларіон підкреслює моральні й духовні чесноти князя Володимира, порівнює його з римським імператором Костянтином Великим, який перед смертю охрестився, воздає хвалу княгині Ользі, Ярославові Мудрому та ін. Окрасою другої частини і всього твору є емоційне, пафосне звернення Іларіона до Володимира Великого з проханням струсити вічний сон зі своїх повік і радо поглянути на рідну землю, на Київ, на свою родину і на процвітання держави, яка стала твердиною християнства. У третій частині (молитві) промовець звертається до Бога зі словами вдячності, любові, каяття і благання. Він просить захисту від зла, сили для служіння істині.

«Повчання дітям» Володимира Мономаха написане князем незадовго до смерті («сидячи на саях»), і воно стало реліквією для його нащадків. Мудрий князь дає настанови і поради, розповідає про власне життя, вчить своїх дітей справедливості, чесності, шляхетному і сумлінному ставленню до обов'язків керівника держави.

Композиційно твір ділиться на дві частини – повчання і розповідь про власне життя (автобіографію).

У повчанні князь дає настанови молоді, показуючи себе у чотирьох образах – державного діяча, господаря дому, воїна, просвітителя. Як державний діяч князь повинен постійно дбати про дотримання законів і бути милосердним та щедрим. Як господар має шанувати гостей, сумлінно працювати, встаючи вранці разом із сонцем, і в усіх важливих справах покладатися тільки на себе. У військових справах Мономах радить дбати про військо, розділити з воїнами всі злигодні польового побуту, не дозволяти їм нищити людські угіддя. Запорукою успіхів у всіх сферах життя Володимир Мономах вважає освіту, тому просить нащадків наполегливо вчитися, пізнавати нове, бо освічена людина варта поваги і в своїй державі, і в чужих землях.

Друга частина твору – автобіографія, яскраві спогади про прожите життя. На схилі літ князь чітко перераховує етапні моменти своєї діяльності, починаючи з тринадцяти років. Він розповідає про походи і битви, найчастіше переможні, згадує про вісімдесят три великих походи, малих навіть не беручи до уваги. З усієї розповіді перед читачем постає фізично сильна, витривала, мудра і гуманна особистість, адже князь розважався полюванням, долав верхи на коні великі відстані, дарував людям худобу, одяг, відпускав з неволі бранців (серед інших – сто половецьких князів). Розуміючи, що його розповідь хтось може сприйняти як хизування сміливістю та благочестям, Мономах наголошує, що всіма своїми досягненнями завдячує силі Творця, який дав йому, грішному і слабкому, духовну силу, любов до праці та людей, охороняв його від небезпек.

Киево-Печерський патерик – одна з найцінніших пам'яток давньої української літератури. Він виник у стінах знаменитої Лаври у першій половині XVIII ст. на основі монастирського літопису – низки розповідей про святих отців. Створений у період найбільшого розквіту Печерського монастиря, він звеличує й уславлює його святині, привертає до нього увагу влади і вірян.

В основу твору покладені послання Симона, єпископа Владимирського і Суздальського, до печерського ченця Полікарпа, який, невдоволений своїм становищем у монастирі, скаржився, що його недооцінюють. Єпископ Симон дорікав Полікарпові за його невдоволення, гординю, за прагнення влади і слави, а натомість радив смиренно терпіти кривди і прощати тим, хто образив. Непокірного ченця єпископ переконує в тому, що вже саме перебування в святому монастирі – честь і слава, що тихе, спокійне життя миле Богові. До свого звернення єпископ Симон подає цілу низку повчальних прикладів та історій з життя печерських ченців, розповідає про чудеса, які відбувалися в монастирі. Героями його розповідей стають святі й грішні ченці: посник Євстратій, мученик Кукша, князь Святоша, святі Антоній та Феодосій Печерські, чорноризець Еразм тощо.

За прикладом свого вчителя присоромлений Полікарп і сам взявся за перо. Він також вирішив описати життя і подвиги блаженних отців монастиря, щоб

наступні покоління ченців довідалися про них та усвідомили святість місця, де служать Богові. Полікарп розповів про святого лікаря Агапіта, Прохора Лебедника, Марка Печерника та ін. Києво-Печерський патерик не має чіткого єдиного сюжету. Він, отже, складається з окремих частин-новел, головною і об'єднуючою темою яких були чудеса та духовні подвиги славних ченців монастиря, їхня боротьба зі спокусами та грішними бажаннями. Твір цінний і особливий також у пізнавальному плані, адже побут, стосунки ченців подані в контексті реального життя, що вирувало за мурами святої обителі. Автори пам'ятки правдиво, не прикрашаючи дійсності, розповіли про людську недосконалість, про слабкості та пристрасті людини, про марноти її земного життя і вічні спокуси, які заступають шлях до спасіння.

Висновки. Отже, літературні пам'ятки князівської доби окрім своєї високої художньо-естетичної цінності мають неперехідне пізнавальне і виховне значення, адже не перестають і сьогодні хвилювати читача зверненням до актуальних і нині проблем гуманізму, суспільної та національної єдності, культурного вдосконалення.

Література

1. Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давня українська література / М. Грицай, В. Микитась, Ф. Шолом. – К.: Вища школа, 1978. – 415 с.
2. Загребельний П. Золотий голос давнини / П. Загребельний // Повість минулих літ. Літопис. – К.: Веселка, 1989. – С. 219 – 221.
3. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
4. Махновець Л. У віках безсмертна / Л. Махновець // Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 5 – 35.
5. Сліпушко О. Софія Київська. Українська література середньовіччя: доба Київської Русі (X – XIII століття) / О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2001. – Кн. 1. – 800 с.

Завдання до теми:

Тести закритої форми (1й рівень)

1. У якій частині Літопису Руського розповідається про похід на половців князя Ігоря, як і в «Слові о полку Ігоревім»:
  - а) «Повісті минулих літ»
  - б) «Київському літописі»
  - в) «Галицько-Волинському літописі»
  - г) «Слові про закон і благодать»

2. Одним із авторів-редакторів «Повісті минулих літ» є:
  - а) Нестор
  - б) Феодосій Печерський
  - в) Володимир Мономах
  - г) Іван Федоров

3. У «Слові о полку Ігоревім» розповідається про події:
  - а) 1185 року
  - б) 1054 року
  - в) 1240 року
  - г) 1380 року

4. Головну ідею твору «Слово о полку Ігоревім» - засудження князівських міжусобиць та заклик до єдності Руської землі висловлено устами:
  - а) автора «Слова...»
  - б) Данила Галицького
  - в) Святослава Київського в «золотому слові»
  - г) князя Ігоря

5. Образами Закону і Благодаті у «Слові про закон і благолать» розкрито символічний зміст:
  - а) добра і зла
  - б) чоловічого й жіночого начал
  - в) Мойсеєвого вчення та Христової науки
  - г) світла і темряви

6. Що означає термін «патристична література» (патерик):
  - а) твори отців церкви
  - б) невизнані церквою оповіді про події біблійної історії
  - в) природничі та наукові тексти
  - г) повчання дітям

7. Який із названих текстів належить до перекладної літератури:
  - а) «Четї-мінеї»
  - б) «Повчання дітям»

- в) «Києво-Печерський патерик»
- г) «Слово о полку Ігоревім»

8. Який із оригінальних творів Київської Русі є зразком урочистої проповіді:

- а) «Слово про закон і благодать»;
- б) «Повчання дітям» Володимира Мономаха;
- в) «Слово о полку Ігоревім».

Відомий оригінальний твір Київської Русі «Слово про закон і благодать» є зразком урочистої проповіді.

9. Хто з українських князів їздив до хана Батия і, приймаючи «честь татарськую», «сидів на колінах і холопом себе називав»:

- а) князь Ігор Новгород-Сіверський;
- б) князь Данило Галицький;
- в) князь Ярослав Мудрий.

Князь Данило Галицький їздив до хана Батия і, приймаючи «честь татарськую», «сидів на колінах і холопом себе називав».

10. У якому творі автор радить сучасникам «Жінку свою любіть, але не давайте їй влади над собою»:

- а) «Повчання дітям» Мономаха;
- б) «Слово про закон і благодать» Іларіона;
- в) «Повість минулих літ» Нестора.

У творі «Повчання дітям» Мономаха автор радить сучасникам «Жінку свою любіть, але не давайте їй влади над собою».

Завдання (2й рівень)

1. Самостійно прочитайте тексти:
Повість минулих літ;
«Повчання дітям» Володимира Мономаха;
«Слово о полку Ігоревім»
«Слово про закон і благодать» Іларіона.
2. У творі Іларіона Київського є вислів із Біблії: «Не вливають нове вино у старі міхи, а то і міхи прорвуться, і вино проллється». Як ви його розумієте? Поясніть алегорію в контексті протиставлення автором «закону» і «благодаті».
3. «Повість минулих літ» розповідає про братів-болгар, які стали вчителями слов'ян, склали для них азбуку і переклали їхньою мовою церковні книги. Назвіть їхні імена. Яка громадсько-політична таємна організація демократичної молоді була пов'язана назвою з їхніми іменами?
4. У чому актуальність «Повчання дітям» Володимира Мономаха?
5. На запрошення хана Батия випити кумису Данило Галицький відповів: «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю». Як характеризують князя ці сповнені самоповаги слова?
6. З'ясуйте, чому печеніги зняли свою облогу з Білгорода («знялися вони од города і до себе пішли») у записі під 997 роком у «Повісті минулих літ» (розповідь про Білгородський кисіль).

Тема 2. Українська література епохи Ренесансу та епохи Бароко.
Латиномовна і польськомовна поезія. Полемічна література

1. Особливості української літератури епохи Ренесансу
2. Епоха українського літературного Бароко
3. Латиномовна і польськомовна поезія XVI – XVIII століть (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Лазар Баранович, Данило Братковський та ін.)
4. Полемічна література. Іван Вишенський

1. Українська література XVI – XVIII століть творилася багатьма мовами (старослов'янською, книжною староукраїнською, польською, латинською, українською народною тощо) в численних літературних центрах – у Кракові, Львові, Любліні, Острозі, Відні, пізніше – в Києві, Чернігові, Полтаві та інших містах. Епоха європейського Ренесансу збіглася у часі із завоюванням турками патріаршої столиці православного сходу – Константинополя. Ця прикра обставина змусила українську талановиту молодь звернути свій погляд на західноєвропейську освіту й культуру, навчатися в університетах Європи.

Історичні обставини склалися так, що українські і Білоруські землі стали здобутком об'єднаної литовсько-русько-польської держави, яка спочатку засвоювала київську культуру і вченість. Українська (руська) мова і культура тривалий час співіснувала з польською і збагачувала її, але згодом стала об'єктом гонінь і зазнала нищення єзуїтами – войовничим католицьким орденом. Полонізація і покатоличення українців створювали передумови національно-визвольної боротьби, якій потрібна була ідеологічна зброя – розвинена література. Саме тому староукраїнська культура XVI століття творила ідеологічне забезпечення тієї перебудови суспільства, яку принесла національно-визвольна війна на чолі з Богданом Хмельницьким.

Література XVI ст. (епохи Ренесансу) – складна система, яка творилася різними мовами, зокрема латинською. Поети, які нею писали, були колишніми студентами, а часто викладачами європейських університетів, вони міцно трималися своїх духовно-релігійних, народних традицій, з гордістю називали себе русинами, роксоланами, рутенцями, вихідцями із Руси, підкреслюючи цим свою національну приналежність. Найвідоміші з них – Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Григорій Русин із Самбора, Георгій Тичинський, Микола Гусовський, Іван Туробінський Рутенець, Севастян Кленович, Симон Пекалід, Ян Домбровський та інші. Вони створили ново латинську ренесансну поезію, цілком нову за типом художнього мислення, за ставленням до світу і до людини в ньому. Ідеї Гуманізму та італійського Відродження сприяли розвитку світського письменства, а гуманістичні ідеї проникали в духовну, релігійну літературу і відповідно в ній трансформувалися.

Українська ренесансна поезія (хай навіть латинською мовою) трималася духовно-релігійних традицій, об'єднувала патріотично настроєну частину національної інтелігенції, підкреслювала свою приналежність, коли не особисто, то через батьків, до «грецького обряду», тобто до православної віри. Майже всі поети були відомими вченими, ректорами чи професорами університетів Європи. Наприклад, Юрій Дрогобич був першим серед українців доктором медицини і доктором мистецтв у Болонському університеті, ректором цього університету, одним із вчителів астронома Миколая Коперника. Павло Русин викладав античну словесність у Краківському університеті. Севастян Фабіан Кленович закінчив Краківську академію і був бургомістром Любліна. Іван Туробінський Рутенець навчався в Краківській академії, згодом став її професором і ректором, був ученим-правознавцем. Григорій Чуй Русин із Самбора у Краківському університеті здобув ступінь бакалавра вільних мистецтв, був ректором ліцею в Перемишлі, ректором Львівської школи, професором Краківського університету. Георгій

Тичинський Рутенець був професором риторики й поезики в Краківській академії, пізніше – дипломатом.

Однією з центральних тем у творчості латиномовних поетів була драматична тема батьківщини, сучасного її стану, автори висловлювали тривогу і стурбованість її майбутнім. Такі мотиви звучать у творах Станіслава Оріховського, Миколи Гусовського, Адама Чагаровського та інших поетів. Наприклад, С. Оріховський відверто заявляв, що пишається тим, що є русином, і попереджував, вступивши в конфлікт із католиками: «Якщо я буду відлучений від латинської церкви, то приєднаюся не до еретиків, а до найсвятішої грецької церкви повернуся – возз'єднаюся з людьми грецької віри, до якої належу за своїм материнським родом». Поети прагнули латинською і польською мовами розповісти про свій народ і про українську землю.

Довгий час українські та західноєвропейські вчені зараховували всю латиномовну творчість до католицьких цінностей і відносили виключно до польської літератури, а тому й заперечували проникнення Гуманізму й Ренесансу в межі православного східнослов'янського світу, забуваючи, що українські вчені не опосередковано через польську вченість засвоювали провідні загальноєвропейські ідеї, а самі були частиною загальноєвропейської ренесансної інтелігенції. Наприклад, Павло Русин закликав у поезіях віддаватися науці, творити в ім'я правди, істини і добра, а Микола Гусовський як автор латиномовної поеми «Пісня про зубра» (1523) виступив натхненним співцем Русі, всієї Слов'янщини, її природи, краси й мужності її народів, що ведуть постійну боротьбу за свою незалежність.

У той час стало загальною тенденцією цікавитись історичним минулим свого народу. Паралелі, зіставлення з античною історією, її образами у творчості латиномовних поетів подавали українську історію у зв'язках і співвідношеннях з іншими народами, а значить – на рівні світового контексту. Таким чином, латиномовні і польськомовні поети активно пропагували гуманістичну ідеологію, збагачували літературно-художнє життя України ідеями, мотивами, жанрами, образами античної літератури, підносили культ розуму.

2. Епоха українського літературного Бароко тісно пов'язана з історичними подіями XVII століття. Попереднє століття – це був тяжкий шлях патріотично настроєної інтелігенції за оформлення духовного обличчя свого народу. Національно-визвольна війна була тісно пов'язана із боротьбою релігійною (див. пункт «Полемічна література»). Твори Герасима Смотрицького, Андрія Римші, Лаврентія Зизанія, Христофора Філілета та багатьох анонімних авторів у культурному розвитку орієнтувались на давню візантійсько-києво-руську традицію і протистояли орієнтації на католицизм і Ватикан. На основі традицій Острозької академії, Львівського братства починає формуватись інший світогляд, пов'язаний з ідеями Реформації – він хоча й декларував поворот до візантійської традиції, але насправді ухилявся від плекання культу тілесного занепаду, а натомість підносив лицарську доблесть, героїку боротьби за віру, за національну незалежність. Якщо в період боротьби проти унії (1596) симпатії до західної літератури й католицизму сприймалися як зрада національних інтересів, то в нових умовах першої половини XVII століття знання західноєвропейської культури, освіти, ідеології (навіть для боротьби з ними) було майже обов'язковим, засвоєння античної літератури стає нормою.

Ортодоксальні захисники православ'я вважали (і ця думка панувала довгі роки серед науковців), що українці-уніати та українці-католики не могли і не вели культурно-політичної роботи на користь свого городу, хоча, зрозуміло, це було не завжди так. На початку XVII ст. Україна пережила глибоку ідеологічну кризу: від православ'я відійшов до унії київський митрополит Михайло Рогоза і більшість єпископів. З різних причин в унію перейшли Касіян Сакович, Мелетій Смотрицький, Кирило Транквіліон-Ставровецький. Вони шукали засобів, як без порушення прав і привілеїв дійти до єдності уніатів з не уніатами.

Інтереси національно-визвольної боротьби вимагали відродження історичного значення Києва, який був віддалений від ідеологічних центрів католицького воїнства. Тому в Києві була заснована друкарня (у лаврі), постають лаврська і братська школи, які в 1632 році були об'єднані Петром Могилою в Києво-Могилянський колегіум, що скоро здобув статус академії.

Поезія в цей період творилась, в основному, в трьох соціальних середовищах – міщанському, козацькому і академічному (шкільному). Вона була своєрідною за тематикою, жанрами, ідейним спрямуванням, художніми засобами. Письменники з міщанського середовища виявляли інтерес до роздумів про людське життя, про політику філософію, науку, історію. Козацькі поети більше цікавилися батальною тематикою, вони висміювали ворога, звеличували власних героїв. Письменники із академічних кіл та освітніх центрів не цуралися будь-якої тематики, але на першому місці для них були питання науки, освіти, культури, релігійно-духовного життя та полеміки з ідеологічними противниками.

Особливе значення в XVII столітті, втім як і завжди, українське міщанство. Воно не тільки мурувало кам'яниці, забудовувало міські квартали, а й плекало високу культуру ремесел. З кінця XVI ст. саме міщанство створювати по всій Україні міські братства і братські школи. Саме в середовищі міщан формувалися визвольні ідеї, нові культурні течії і рухи. Народжене в міщанському середовищі поетичне слово найчастіше було еретичним або сповненим світського, людського змісту.

У поезії першої половини XVII століття проявляються риси ренесансної поезії, успадкованої від латиномовної поезії XVI століття – посилений інтерес до освіти, знань книгодрукування, загальна гуманістична спрямованість. Ця поезія давала ідеологічне забезпечення визвольній війні 1648 – 1654 років, тому що освячувала в літературі й мистецтві барокову концепцію людини і світобудови: у ній не стільки заперечувались королівська влада, як утверджувалась нова – влада українських гетьманів (наприклад, «Вірші на жалостний погреб ... Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича).

Поети прагнули охопити думкою безкінечність простору, вічність буття, підносили честь і гідність незмірно вище, ніж людське щастя і навіть життя. Як стверджують дослідники, рання барокова поезія, хоч і була мистецтвом синтезу, все ж прагнула не примирення суперечностей, а їх крайнього загострення, зіткнення земного й небесного, духовного й світського, тлінного й вічного, життя і смерті. Таким чином, простежується кілька джерел українського поетичного бароко: запорозьке козацтво, національна історія, народна поезія. Найяскравіші зразки українських барокових віршів є в духовній поезії: вірші різдвяні, великодні, молитовні пісні, «покаянні» пісні, вірші про смерть, про окремі свята, чудеса, ікони тощо. Світська поезія була тематично багатша за духовну: настроями, відтінками почуттів від меланхолійних до еротично-соромітських. Автори шукали універсальні, всеохоплюючі формули-образи, картини-метафори, передавали найрізноманітніші настрої, застосовували різні засоби художньої виразності.

Окремі явища поетичного бароко – Закарпаття, поети Києво-Могилянської академії, поети – вихідці із української шляхти чи козацької старшини, поети-посполиті: міщани, козаки, селяни, провінційні священики, ченці, студенти, мандрівні дяки тощо. Серед них були і жінки.

Отже, визначальна риса ренесансної і барокової української поезії – її багатомовність. Чимало поетів оспівували рідний народ, православну віру, батьківщину, розмірковували про вічні цінності латинською, польською, церковнослов'янською та іншими мовами, але всі вони повністю чи частково вписувались у контекст української літератури.

3. Розглянемо творчість найвідоміших українців, які писали латинською і польською мовами.

Юрій Дрогобич (Котермак) (? – 1494) – перший серед українців автор друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року...» (Рим, 1483),

талановитий астроном, перший українець доктор медицини і доктор мистецтв, у 1481 – 1482 роках – ректор Болонського університету. Його книга за змістом і формою належала до поширених у ті часи астрологічних календарів, у яких на підставі розташування небесних тіл прогнозувались земні події. У своїй праці Ю. Дрогобич установив дати місячних затемнень, визначив географічне розташування ряду європейських міст, серед них Львова і рідного Дрогобича, згадав про події політичного життя, ймовірність воєн з турками, пошесті в країнах Європи, подав наукові метеорологічні передбачення. Книга починається віршем-посвятою Папі Римському Сиксту IV, в якому автор запевняє, що свою працю він випускає в світ з єдиним бажанням – принести людям користь, а не розважати їх чи смішити. У традиціях Ренесансу Ю. Дрогобич передає думки й почуття, оперуючи образами античного світу (Марс, Мінерва та ін.), виявляючи пошану до людського розуму, здатного протистояти визначеній зірками долі.

Павло Русин (*Paulus Crosnensis Ruthenus*) народився близько 1470 року в містечку Кросно на Лемківщині (сучасна Польща), навчався в Грейфсвальдському університеті, де отримав ступінь бакалавра і з 1499 року викладав вільні мистецтва. Подальше життя і творчість Павла Русина були пов'язані з університетами Кракова і Відня. Переїхавши до Кракова, поет викладав в університеті античну літературу, здобув учений ступінь магістра. Захоплювався творами римських поетів Ціцерона, Овідія, Горация та інших. Деякий час вчителював в Угорщині. У 1509 році у Відні була видана його збірка «Пісні Павла Русина з Кросна», вона з'явилась завдяки допомозі й підтримці угорського друга-мецената. У збірці містилось понад чотири тисячі віршових рядків, написаних латинською мовою.

Павло Русин писав вірші про велику роль поетичного слова для людини, для історії («Похвала поезії»), про свою любов до науки, до книги («Промовляє книга, яку добуто із сховища і якій повернено давній блиск», «До книжечки»), до рідної землі («До Севастяна Маді, щоби він, коли залишить Польщу і повернеться до рідного краю, привітав свою батьківщину таким віршем»), до життя, яке стрімко минає («Про прихід зими»). Поет-українець був сучасником Рафаеля і Мікеланджело, на його очах формувалась епоха високого Ренесансу, тому в творах Павла Русина можна зустріти проголошення ідей правди, добра, істини, краси. У своїх поезіях він іменував себе Русиним і наголошував, що це слово солодке для нього. Поет писав латинською мовою, тому певний час його спадщина оцінювалась як католицька і не знаходила належної уваги у дослідників Помер Павло Русин із Кросна близько 1517 року.

Яскравим свідченням прихильності поета до гуманістичних ідей, його любові до античного світу, є твір «Похвала поезії», в якому поетичне слово автор вважає подарунком богів. Поезія, стверджує Павло Русин, це натхненна пісня про подвиги героїв, про їхнє суворе життя, вона славить і смертних людей, безсмертних богів. Вороги поезії говорять, що в ній тільки вигадки й небилиці, але насправді в кожній пісні «десь на дні, по-мистецьки скрита, зблискує правда». Справжня поезія ховає істинний зміст – так горіхове зернятко захищається твердою шкаралупою, а великий талант ховається в грубому людському тілі.

Ніщо в світі не вічне: бліда смерть точить і руйнує все навколо, час поглинув Трою і славні Фіви, могутніх вождів і володарів. І ніхто не згадав би про давні часи, якби не уславив їх лірник-поет, чиї уста обезсмертили безталанну Трою, її завойовника Ахіллеса та захисника Гектора. Забуття поглинуло б Енея і Дідону, якби не уславив їх мудрий Вергілій. Щезли б без сліду відважний Ясон і мстива Медея, ніхто б не знав про крилатого Пегаса, якби пісня не зберегла й не прославила їхні імена. Слово наділене неймовірною силою. Своім співом Орфей зрушував з місця скелі і дерева, Гомер із Смірни, Вергілій з Мантуї, Назон, Катулл та інші поети розповіли про давніх героїв і самі здобули безсмертя. Талановитий поет, розповівши світові про героїчні подвиги і добрі справи, стає непідвладний часові, бо в його творах киплять пристрасті, дзвенить зброя, лунають переможні крики, чується спів кохання і любові до рідної землі. Урочиста й

емоційна поезія Павла Русина завершується проханням до читача пильно й уважно гортати книжки, збирати в себе їхню мудрість.

Лазар Баранович (приблизно 1620 – 1693) – відомий церковний діяч, проповідник, педагог і поет. Навчався в Києво-Могилянській колегії, в єзуїтських школах Каліша і Вільно. Прийнявши чернецтво, викладав у Києво-Могилянській колегії, потім став професором, а згодом ректором. Лазар Баранович дуже дбав про зростання авторитету свого навчального закладу, клопотався про допомогу для нього у вельможних, шляхетних людей. Майже двадцять останніх років Лазар Баранович прожив у Чернігові, зробив цьому місту багато добра. Він організував і утримував друкарню (спочатку в Новгороді-Сіверському, а потім у Чернігові), школу, видав понад 50 книжок церковного змісту, підручників, власних творів і творів інших відомих авторів. Барановичу належать дві збірки проповідей – «Меч духовний» і «Труби словес проповідних», які він видав у друкарні Києво-Печерської лаври. Він уклав також збірку своїх релігійно-філософських віршів «Лютня Аполлонова», написаних по-польськи, і книжку польською мовою «Нова міра старої віри», яка складалась із віршових та прозових творів релігійно-полемічного характеру. Наприклад, відомі вірші Лазаря Барановича, що входять до «Лютні Аполлонової»: «Веселка ясніє – кожен радіє», «Про сонце», «В полі робота, до неї охота», «Про час для всього – доброго, злого», «Про мир» та інші.

У поезії «Веселка ясніє – кожен радіє» Лазар Баранович розповідає про небесну дугу, лук, який не знає стріл і тятиви, бо віщує не війни, а спокій і злагоду. Свої спостереження за райдугою поет завершує філософським висновком про те, що, як і все прекрасне в природі, веселка має коротке життя, тому завжди буде дивом для людини. Ще більшим дивом на світі, ніж райдуга, є сонце – око неба («Про сонце»). Воно найбільше і найпрекрасніше за всі планети, воно народжує кожен новий день і пильно спостерігає за життям людей. Своїм промінням сонце розганяє пільму, утому, сон: коли зникають тіні, кожна жива істота починає свої буденні клопоти, затемнення сонця лякають людей, віщують їм лихо. В осяйному блискі воно не дозволяє звести на себе цікаві очі, бо не любить доскіпливого погляду. З усіх небесних блукальців воно має найпишніше вбрання, а сонячний промінь змушує блищати діамантами навіть звичайне скло.

Вірш «В полі робота, до неї охота» є поетичною розповіддю про найважливіші моменти перетворення колоска на «хліб насущний», яким Господь забезпечує кожного трудівника. Пшеничне колосся автор порівнює зі списками на ратному полі, де працює жнець. Битва його хоч і безкровна, але важка і виснажлива – пшеницю треба вижати, пов'язати в снопи, звести в скирти, розкидані по полю, як скіфські кургани. Далі колосочки мандрують на тік, а вимолочене зерно потрапляє під жорна у млині. І лише тоді зі свіжого, теплого, запашного білого борошна пекар випече диво природи – хліб. Переосмислюючи слова щоденної молитви – прохання до Бога про щоденний хліб, поет стверджує: свого майбутнього дня людина не знає, вона дбає про хліб для родини, бо живе проблемами найближчого часу. Після смерті він їй уже не потрібен, тому й жити вона повинна, як вчить Біблія, не хлібом єдиним. Це означає: людина має дбати про свою духовність, цим вона підготується до майбутнього життя на небі, якщо Бог допустить її туди.

Поезія Лазаря Барановича «Про час для всього – доброго, злого» є ремінісценцією (спогадом, відгуком, відлунням) уривка з Біблії, з книги Еклезіастової (однієї з книг Старого Завіту), в якому давній автор твердив, що на земному житті лежить тавро вічного прокляття, суєти і загибелі, тому слід шукати вищого блага й істини поза видимим світом. У своєму вірші Баранович називає справи, які людина здійснює за велінням Бога, навіть не розуміючи навіщо. Часу вимагає кожне діло людське – народитися й померти, звести будівлі і зруйнувати їх, дотримуватися посту й наїдатися, правити й підкорятися. Але чи кожна справа – добра і сприяє спасінню душі? Ні, твердить поет, майже всі справи – суєта і марнота, пусті зусилля. І лише тоді, коли свій час людина не змарнує, а присвятить Богові, життя буде змістовним і правильним.

Вірші поета сповнені роздумів про вічні світові закони. Чому так буває, що бджола збирає мед, а споживають його інші? Чому не волові, що тягне у полі важкого плуга, родить пшениця («Автор жалкує і апелює»)? Яка вища мудрість закладена в тому, щоб люди були багаті і бідні, розумні і простаки? Навіщо маєтна людина громадить у шафах одяг, а в коморах і льохах харчі та напої в той час, як на вулицях світять грішним тілом жебраки, а під тином конають з голоду убогі («Один багатий, на іншому – лати»)? Ще один контраст у світі – мудреці і простаки («Простаку мудрець не в лад, мудрецю простак не рад»). Вони ніколи не порозуміються, бо простак не любить розумнішого за себе. Сам він не вчився, не бажав докласти зусиль і старань, щоб пізнати науки. Тому простак заздрить освіченому, лає його, ніби не сам винен у власній глупоті. Але буває у світі й так, що простота може сяяти золотом, бо насправді мудра людина ніколи не вихваляється своєю освітою, досягненнями, вона красива своєю скромністю, яка так мила Богові.

Багато в поезіях Лазаря Барановича звернень до Господа з проханнями спинити криваві війни, повернути Україні її колишню славу. Поет мріє, щоб забулась національна ворожнеча між українцями і поляками («Якими бували русини й поляки»), щоб ці народи шанували мову й культуру один одного («Русин до поляка щось по-польську балака»). Твори поета свідчать про глибоку релігійність автора, надію на Бога в усіх земних справах та про щире занепокоєння гріхами свого суспільства.

Одним із найвидатніших поетів пізнього Ренесансу був *Севастян Фабіан Кленович*, який народився близько 1550 року в м. Каліші (сучасна Польща). Юнаком переїхав до Львова, навчався в Краківській академії, жив у Любліні, де служив у міському уряді, був бургомістром Любліна. Був непримиренним противником єзуїтів, за твір «Перший виступ проти єзуїтів» зазнав гонінь і був доведений ними до голодної смерті. С. Кленовичу належать чотири поеми: дві латинською мовою – «Роксоланія» (1584) та «Звितяжство богів» (1587) і дві польською – «Лісосплав» (1598) та «Гаман іудеїв» (1600).

Поема «Роксоланія» була видатним явищем в новолатинській поезії України і найкращим твором Кленовича. Роксоланією С. Кленович називає землі Галицької і Київської Русі, він перший із поетів оспівує їх із синівською любов'ю і захопленням. Русь-Україна опоетизовується в творі як рідна «наша багата земля», «наша країна», її ліси і випаси, міста, люди, звичаї і побут, заняття, вірування. Поет береться бути провідником по рідній землі, звеличує русів за вірність прадідівським законам і вірі, за розум і винахідливість, працьовитість і хазяйновитість.

Феофан Прокопович писав поезії українською, латинською, польською і російською мовами. Один із найкращих його віршів – «Похвала Дніпру» - написаний латинською мовою, особливим віршовим розміром – гекзаметром. У своїй похвалі автор звертає увагу на вигляд Дніпра, на його бурхливу, неспокійну вдачу, на щедрість вод, пише про нього як про міфічного велетня. Пущена із тугого лука стріла не подолає відстані між його берегами, він може позмагатися повноводдям із морем. Дніпро має войовничих характер, часом лютує і клекотить = і тоді стрімка течія легко вириває з корінням старі дуби і несе їх на хвилях. Дніпро любить і попустувати: часто міняє річище, його вода шукає нових шляхів, полишаючи за собою золотистий слід. Він несканно гарний: виблискує ясно-жовтий пісок, сріблом грає хвиля. Вода дніпровська живить трави і ліси, привітно закипає в казанку мандрівника. Ріка – не лише годувальниця, а й помічниця, і захисниця: козацькі чайки заступають ворогам шлях, а пороги надійніше будь-яких мурів захищають рідну землю.

Легендарною постаттю в нашій історії є і поет *Данило Братковський* (? – 1702) – представник шляхетського роду, який міцно тримався православ'я і жив інакше, ніж інші шляхтичі, бо не збиткувався над хлопами-селянами. За симпатії до козаків і за те, що активно їх підтримував, поет був засуджений польським військовим судом до страти, яка відбулась у Луцьку посеред міського майдану. Про останню ніч поета перед стратою написав драму М. Старицький («Остання ніч»). Д. Братковський був автором талановитої

книги поезій «Світ, розглянений по частинах» (Краків, 1697), написаної польською мовою і виданої великим на свій час тиражем у 4 тисячі примірників.

Дослідники зараховують поезію Д. Братковського до низового бароко. Але якщо для класичного бароко була властива ускладнена форма, вигадливі алегорії та метафори, пишній стиль, то поети низового бароко виявляли реалістичні тенденції, абстрактні поняття подавали мовою буденною, простою. Збірка поезій «Світ, розгляне ний по частинах» містить понад 500 творів. Це книга на диво цілісна, адже світ автор розглядає як єдність духовного і матеріального. Не оминаючи деталей, він складає калейдоскопічну картину суспільства-балагану, в якому всі персонажі мають власне місце в ієрархії і окреслюють обличчя свого часу. Воно малопривабливе, спотворене найганебнішими вадами – пихою, свавіллям, жорстокістю, зневагою до людських прав, корисливістю, егоїзмом, ненажерливістю, пияцтвом, лицемірством, розпустою тощо. Світ для поета XVII століття – гріховне середовище, пастка для душі. Він існує за законами неправди і показує всю міру морального падіння людини. Світ складається із частин - найголовніших сфер людського життя, наповнених клопотами, пристрастями, страхами, стосунками і зв'язками, пануванням і залежністю, поняттями про батьківщину і сім'ю, про звичаї, обов'язки про справедливість і суспільну кривду. У своїй книзі Д. Братковський із гіркою відвертістю говорить про найболючіші проблеми свого часу – про облудну діяльність сеймиків, судів, інших правових та юридичних інстанцій, про кабальну залежність людини від грошей (калитки) – головного фетиша і для вельможної шляхти, і для останнього голодранця, бо без них кожний приречений на вірну смерть. Уважно розглядає поет такі частини світу, як подружнє життя, психологія жіноцтва і чоловіків, одруження і посаг, стосунки дітей і батьків, родинні зв'язки, джерела поваги в родині і громаді. Дійовими особами його світу стають пани й посполиті, пияки й жовніри, господарі й гості, мачухи й сироти, судді й купці, мандрівники й священики, боржники й вигнанці, трубачі й малярі, послы й воєводи, скупці й шаленці, жиди, кравці, скаржники до суду, дрібні урядники тощо. Це сатиричні персонажі, вони живуть у гріхах, розважаються та пиячать, зневажають своїх годувальників і ніхто з них не замислюється про розплату за жорстокість, здирництво, заздрощі, золотолюбство та ін.

Автор застерігає, що людину хвалять і улещують доти, поки вона частує й поїть («Світ», «Автор до себе», «Відміна фортуни»); що ненажерливі гості – лихо для господаря («Гості», «До гостя в місті»); що слід роздавати милостиню, доки ще живий сам, бо потім цього не робитимуть ні радісна вдова, ні втішені спадком діти («Смерть чоловіка», «Погреб чоловіка»); що заможному краще одружитися із цнотливою нерівнею, ніж із хтивою багачкою («Рівність, нерівність», «До жони з тисячами»); що не варто намагатися всім догодити і всім сподобатись, бо на світі осудять будь-кого («Світ»); що сталого під сонцем нічого немає («Щастя і нещастя», «Панове й жебракові по смерті однакові», «Все упадає»).

Багато поезій Д. Братковського присвячено родині, подружжю, дітям. У поглядах на шлюб, взаємини жінок і чоловіків у поета немає навіть тіні романтичного настрою. Скепсис у ставленні до жінок, можливо, пов'язаний із родинним досвідом поета, накладеним на загальний історичний контекст та етичні поняття часу. На думку Д. Братковського, навіть цнотлива жінка буває сварливою, а від цього «біда йде і звада» («Сварлива жінка»), тиха жінка не висловлює своїх думок відкрито, а все тримає у серці, тому схожа на березневий дощ, який з'їдає сніг («Тиха»), добра жінка – велике диво, вона здається авторові рожею поміж терням («Добра»). Загалом же жінки не викликають у поета позитивних почуттів, він бачить у них багато лицемірства, пихи зрадливості, кокетства, схильності до гріха. Автор радить чоловікові прислухатися до свого серця, обираючи дружину, не спокушатися грішми, пов'язувати долю тільки з русинками, остерігатись хтивих і пихатих. Швидке одруження, - вважає поет, - безладне й життя («Швидке весілля»), а особливо слід дбати молодят про те, щоб діти були бажані і вчасні («Невчасні діти»).

Справжнім трагізмом пройняті поезії Д. Братковського, в яких ідеться про найболючішу проблему суспільства – пристрасть до хмільних трунків. Такі поезії займають за своєю кількістю третє місце після творів про сутність світу і родинно-подружні взаємини. Пияк, вважає поет, - пропаша істота, схожа на муху, яка падає в чарку і тоне в ній («Людина – муха»), подібна до «свиняки» («До горілки»). Хто дружить з кухлем, рідко умирає своєю смертю («Смерть – великий шаленець»), якщо чоловік п'яний іде на поєдинок, зрозуміло, що свій останній кухоль він уже випив («Смерть при кухлі»). Хміль – страшне лихо, говорить Д. Братковський, він глумиться над людиною, обдирає її до сорочки, принижує, виказує таємниці, жартує з чужою жінкою. Хміль ганьбить брата і безчестить шлюбну постіль, завдає сорому і спустошує душу людини («Хміль те чинить»). Особливу зневагу викликає ласа до чарки жінка («Про постійно п'яну»), адже вона неминуче занапастить свою родину.

Багато віршів поета застерігають про відповідальність перед Богом та про неминучість розплати за гріхи. У біблійних традиціях поет говорить про неблаганного женця, найсправедливішого суддю – смерть. Вона примиряє вічних ворогів («Сусід»), скидає з тронів королів і гетьманів («Й сенаторів смерть спустить згори у діл, як вкусить», «Гетьманська смерть»), позбавляє людину всіх клопотів. Людська легковажність у ставленні до смерті засмучує автора книги «Світ, розглянений по частинах», бо розлуки з життям слід чекати від будь-якої випадковості («Смерть»), батько й мати можуть втратити дочку-наречену, а юнак – померти раніше старого («Смерть – молодець», «Смерть старих і молодих»). Найголовніше в житті – в усьому покладатися на Бога («Май сталі думи і серце без суму»), жити благочестиво («Найпередніша наука», «Яка робота, така й плата»), зцілення від хвороб шукати в постах і ревних молитвах («Ліки на крижі, руки й ноги»).

Однією з найважливіших частин світу Д. Братковський вважає любов до батьківщини, турботу про недоторканність її кордонів і повагу до її громадян, байдуже якого стану. У поезії «Рівність родів» поет нагадує звичаї давнього Риму, коли людину цінували не за родовитість, а за розум і освіченість. Гірко йому, що Річ Посполита живе по-іншому:

Рівні усі ми, ті ж клейноти маєм,
Чому ж над іншими завше вивишаємсь?

Звертаючись до Польщі («Машкари»), поет переконує, що суспільних проблем не уникнути, удаючи, що їх не існує.

Виразно патріотичне й громадське звучання мають поезії «Зв'язок» та «Чим живуть пани». Автор закликає молодь і старших людей об'єднатися («Зв'язок») і захищати кордони своєї вітчизни, не кидати її в біді, як лукавий слуга зраджує свого господаря, бо «кордонів згуба без помсти не кине». Поезія «Чим живуть пани» - звертання до вельможних, які не хочуть дбати про Матір, коли її «в неволю бере бусурманин». Цей твір особливо актуальний, бо автор висловлює думку про те, що, втративши свою державу, не варто сподіватися, що чужа держава-окупант піклуватиметься про зрадників. «Землю візьмуть нам – візьмуть матір нашу» - застерігає він, продовжуючи розмову зі шляхтою:

Гей-но, синове, дивіться, що діє:
Вмерти є ліпше, як Матір боліє!
Болю до болю ми їй додаємо,
Матір погубим й самі зігниємо.

Від ворожнечі, егоїзму, «приватів», наголошує поет, у війні з турками гине Поділля, волає Кам'янець, а люди блукають ледь живі («Vox passiva»), а тому перед лицем смертельної небезпеки необхідно не палаці будувати, а обводити валами міста і села, щоб рятувати християнські душі («Палац»). Різко критично оцінює поет діяльність сеймів, бо там ведуться пусті балачки і панують пиятика і сваволя. Пияк може гукати «не дозволяю!», не тямлячи, про що йдеться і що саме він забороняє («Про сеймик»).

Найбільше на сеймиках говорять про гроші, а в керівництво обирають родичів. Опозиція там є, іронізує автор, але вона «чекає, аж поки підмажуть» («Сеймик»). Ще одне лихо – підкуп. Щедро частуючи убогу шляхту, багатий пан чекає, що вона обере його депутатом, а якщо ні – нехай начувається. Тому Д. Братковський застерігає ласих почастиватися на дурничку («Бенкет на сеймику»):

Тепер як в пана частують в пошану,
Спитайся спершу: «Чого треба пану?»

Різно критично, навіть вороже звучать у збірці «Світ, розглянений по частинах» поезії, де автор торкається стосунків з турками. Це хитрий ворог, який прагне захопити увесь світ, це вовк у кошарі з вівцями («Мир з турчином»), він проклятий, нечесний, зажерливий, мир із ним можеш мати тільки тоді, коли віддаси йому своє («До турчина»), тому порятунок від нього – тільки в єдності християн («Заява бусурманина») та в Божому захисті («Асфур»).

Москаль як дійова особа в одній із частин світу майже не представлений. В одній із поезій («Московське пожалування») автор використовує гру слів «жалувати» і «жаліти», які українець однаково розуміє як «шкодувати». Недобрий звичай, кепкує поет, коли людина про все шкодує – дає чи забирає. Суспільна діяльність, зв'язки із козаками змушували Д. Братковського багато їздити, спостерігати за мандрівниками. У низці поезій, присвячених подорожнім, він дає їм поради: подали в одяг ховати золоті монети і «гріти шлунок» («Ліки в дорозі»), добре годувати коня, від якого часто залежить життя, уникати темряви, коли мандрують вовки та злодії («До подорожнього»).

Отже, вірші Д. Братковського мали великий успіх завдяки своїй злободенності, умінню автора простежити головні тенденції часу. Поділ світу на частини дав поетові можливість відтворити світогляд, звичаї, атмосферу життя і побуту сучасників. Поет людяний у ставленні до бідного безправного хлопа, однозначний у поглядах на людські вади – жадобу наживи, зневагу і байдужість до батьків чи дітей, батьківщини, егоїзм. Поет хоче бачити людей шляхетними і справедливими, совісними і мудрими, готовими долати гріховні спокуси і поважати інших. У відображенні численних типів шляхти і простолюду поет виявив реалістичний підхід, звівши до мінімуму використання тропів і зосередивши увагу на показі ситуацій і вчинків, характерних для свого часу, не шкодуючи для цього іронії, сарказму, народних образів-символів вовків, овець, свиней, сов тощо.

4. Одним із культурних і політичних явищ доби Бароко була полемічна література, яка мала на меті протистояти покатоличенню українців після Люблінської унії 1569 та Брестської унії 1596 років. Представники єзуїтського ордену виконували своє завдання будь-якими засобами: читали проповіді, проводили диспути, на яких ганьбили православ'я, лютеранство, кальвінізм та інші релігії, поширені в Литві. Вони писали спеціальні твори, переконували шляхту в недосконалому православному вірі, засновували школи, в яких навчали молодь зневажати будь-яку віру, крім католицької. Іновірці зазнавали всіляких утисків, були зневажені у багатьох правах. Від принижень і кривд православних вірян не захищали навіть укази польських королів, якими гарантувалась українцям свобода їхньої віри.

Велику допомогу українцям у їхньому протистоянні католицизму (його ще називали латинством) надавав князь Костянтин Василь Острозький, який власним коштом у своєму місті Острозі заснував академію і друкарню. Українські міщани мужньо захищали свої громадянські права і духовні цінності – створювали релігійні братства, опікувалися школами, запрошували до викладання в них відомих учених, письменників. Вони навіть добилися від константинопольського патріарха права *ставропігії* – тобто могли контролювати місцевих священиків, керівників церкви, оскаржувати їхні дії перед найвищими церковними особами і підкорятися тільки митрополитові чи самому патріархові. У своїх друкарнях вони стали друкувати не лише церковні книги, а й твори,

спрямовані на захист своєї віри. Серед найвідоміших авторів-полемістів цього часу були Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Мелетій Смотрицький та інші.

Одним із найталановитіших полемістів був Іван Вишенський, автор відомих творів «Вельможним їхнім милостям панам...» (послання до єпископів), «Викриття диявола-світодержця», «Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься Польська» та ін. Письменник був переконаний, що католицька церква відійшла від первісних християнських ідеалів простоти і чесної бідності, а її служителі втратили свою моральну чистоту, намагаючись здобути високі посади, маєтки, гроші та коштовності. Саме цим, на думку І. Вишенського, вони відступились від Бога. Щоб очиститися від гріхів, їм слід повернутися до простоти, жити аскетично, бо людина висока своєю духовністю, моральними чеснотами, а не багатством чи високим становищем.

Ревно захищаючи православ'я, І. Вишенський іноді навіть вдавався до крайнощів. Наприклад, співчуваючи убогим і вважаючи благочестиву бідність засобом вдосконалення, заперечував народні традиції, радощі життя. Виступаючи проти язичництва, відкидав і значення спадщини античних філософів, зокрема Платона і Арістотеля. Засуджуючи католицьку систему освіти й науки, не помічав у ній того, чого б варто було б повчитися.

Дослідженню світогляду й полемічної спадщини І. Вишенського присвятив свої праці І. Франко. Зокрема у статті «Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність» критик зазначив: «Головна сила полеміки Вишенського, яка дуже часто переходить у сатиру, лежить у його глибокім розумінні етичної сторони спору між латинниками і православними, а головна сила таланту – в ілюструванні релігійних віровчень та суспільно-політичних відносин подробицями та порівняннями, взятими з дійсного життя».

Висновки. Отже, українська література епохи Ренесансу та епохи Бароко представлена різними жанрами, торкалась багатьох суспільно-політичних сфер реального життя, дбала про морально-етичне здоров'я людини, закликала українців свого часу дбати про батьківщину, родину, здобувати освіту, захищати віру предків, жити за законами справедливості, покладаючись у всьому на Бога та Його милосердя.

Література

1. Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давня українська література / М. Грицай, В. Микитась, Ф. Шолом. – К.: Вища школа, 1978. – 415 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
3. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К.: Знання, 1992. – 346 с.
4. Яременко В. Українська поезія XVI століття / В. Яременко // Українська поезія XVI століття. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 5 – 34.
5. Яременко В. Панорама української літератури від початків до кінця XVIII століття / В. Яременко // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття): В 4 кн. – Кн. 1. – К.: Аконіт, 2006. – С. 11 – 31.
6. Ушкалов Л. Феномен української полемічної літератури / Л. Ушкалов // Слово і час. – 2000. - № 10. – С. 16 – 21.
7. Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність / І. Франко // Твори: В 20 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – Т. 16. – С. 413 – 429.

Завдання до теми

Тести закритої форми (1-й рівень)

1. Хто є автором латиномовної поеми «Пісня про зубра»:
    - а) М. Гусовський
    - б) С. Оріховський
    - в) С. Кленович
    - г) П. Русин

  2. Хто із відомих українців був першим серед земляків доктором медицини, доктором мистецтв і певний час ректором Болонського університету:
    - а) Павло Русин
    - б) Лазар Баранович
    - в) Юрій Дрогобич
    - г) Феофан Прокопович
  3. Яка з названих поетичних збірок належить Лазарю Барановичу:
    - а) «Лютня Аполлонова»
    - б) «Роксоланія»
    - в) «Зегар з полузегарком»
    - г) «Звитяжство богів»
  4. Кому належать твори «Роксоланія» та «Звитяжство богів»:
    - а) Л. Барановичу
    - б) С. Кленовичу
    - в) П. Русину
    - г) Ф. Прокопович
  5. Хто автор поезії «Похвала Дніпру»:
    - а) Ф. Прокопович
    - б) Л. Баранович
    - в) Д. Братковський
    - г) П. Русин
  6. Яка із названих поетичних збірок належить Д. Братковському:
    - а) «Нова міра старої віри»
    - б) «Гаман іудеїв»
    - в) «Світ, розглянений по частинах»
    - г) «Викриття диявола-світодержця»

  7. Скільки поетичних творів увійшло до збірки «Світ, розглянений по частинах»:
    - а) 200
    - б) понад 500
    - в) близько 350
    - г) 100

  8. Хто автор твору «Викриття диявола-світодержця»:
    - а) Д. Братковський
    - б) І. Вишенський
    - в) Ф. Прокопович
- Автором твору «Викриття диявола-світодержця» є Іван Вишенський.
9. Кому належить наукова праця «Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність»:
    - а) М. Драгоманову
    - б) М. Костомарову
    - в) І. Франку

Наукова праця «Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність» належить І. Франку.

10. Який із вказаних творів належить Юрію Дрогобичу:

- а) «Прогностична оцінка поточного 1483 року»
- б) «Труби словес проповідних»
- в) «Поетика»

Твір «Прогностична оцінка поточного 1483 року» належить Юрію Дрогобичу

Завдання (2 рівень)

1. Поясніть значення слів *ставропігія, унія, полеміка, опонент*.
2. Прокоментуйте поетичні рядки (Павло Русин «Похвала поезії»). Як ви їх розумієте?

В панцирі твердим із горіха зерня,

Хист тонкий бува і у грубім тілі,
Так і суть свою досконала пісня
Звикла ховати.

3. Висловіть власне ставлення до думки Лазаря Барановича про посильні жертви багатих людей на користь бідним («Один багатий, на іншому – лати»):

Багатий завжди злидню дати може –
Своїм набутком хай йому поможе.
Якби зайвини можні роздавали,
Голоти в світі ми б не зустрічали.

4. Поясніть, як ви розумієте поетичні рядки із вірша «Похвала Дніпру»:

Добре про річку Дніпро-Борисфен наші предки сказали,
Що молоком він і медом наповнений, а не водою.

Тема 3. Україномовна поезія XVI-XVIII століть. Проблематика та особливості творчості Касіяна Саковича, Лаврентія Зизанія, Климентія Зиновієва, І. Величковського.

1. Початки віршування в Україні
2. Особливості україномовної поезії XVI-XVIII ст.
3. Загальний огляд проблематики та художніх особливостей поетичної спадщини К. Саковича, Л. Зизанія, К. Зиновієва, І. Величковського

1. Віршування зародилося й поширилося в Україні разом із полемічно-публіцистичною літературою. Слово "вірш" походить з латинського "versus", тобто рядок. Розвиткові віршування сприяла народна пісня і викладання теорії літератури в тогочасних навчальних закладах, тому й мова віршів переважно була народною.

Однією з перших теорій віршування була теорія Лаврентія Зизанія, викладена ним у граматиці старослов'янської мови в 1596 році. Свою теорію пропонував і М. Смотрицький у підручнику граматики в 1618 році.

Перші зразки поезії були за своїм змістом і формою досить примітивними, а за тематикою переважно панегіричні, історичні та релігійно-моралізаторські.

Серед найдавніших відомих віршованих творів – "Хронологія" Андрія Римші (1581), "Похвала на герб князів Острозьких" Герасима Смотрицького (1581), хвалебні вірші на честь Петра Могили "Евхарістіон, або Вдячність" та "Евфронія веселобрмчаа" спудеїв Києво-Могилянської академії і друкарів Києво-Печерської лаври (1632,1633).

До популярних віршів 1 пол. XVII ст. зараховують і анонімний твір "Пісня про козака і Кулину", якій І. Франко навіть присвятив окрему розвідку.

Історики наголошують, що в Київській академії серед усіх дисциплін перше місце належало поезії – науці віршування. Важливу роль відігравав курс цієї дисципліни і в братських школах, що були засновані в Україні в 2 пол. XVI – на поч. XVII ст. Викладачі поезії в Острозькій школі, у школах Львівського і Київського братств знайомили учнів з теорією віршування, з видами віршованих творів. Для засвоєння цієї теорії був відведений окремий клас, званим класом піітики. Вміння писати вірші вважалося тоді доброю ознакою освіченості людини, тому, не зважаючи на бажання чи талант, учні шкіл обов'язково писали вірші на практичних заняттях. У той час невід'ємною рисою поезії вважалася рима, інші художні засоби могли бути відсутні взагалі. Тематикою віршів, складених учнями, було переважно життя школи, шкільні свята, вечори, присвячені видатним особам тощо.

Деякі вірші кінця XVI ст. заслуговують на увагу тільки тому, що були першими спробами. Наприклад, вірші "Хронологія" Андрія Римші є нічим іншим, як просто заримованою інформацією про події окремих місяців, складених за біблійними книгами.

До найдавніших панегіриків належить вірш "Похвала на герб князів Острозьких" Герасима Смотрицького. Описуючи герб князів, автор вихваляє Костянтина Острозького за те, що князь захищав інтереси православних у боротьбі з агресією католиків і підтримував українське книгодрукування. Цей твір має публіцистичний характер з релігійно-моралізаторськими тенденціями. У віршованій будові автор дотримувався принципів силабічного віршування, мова твору книжна.

У вірші "Візерунок цнот" (1618) автор Олександр Митура прославляє архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького, говорить про його поважний рід, клопотання вірою, заснування ним церков і монастирів. Особливо вдячний йому за те, що Плетенецький відродив друкарню і дав можливість друкарям працювати, а людям утішатися книгами. Організація в Києві друкарні була дуже важливою культурною і політичною подією.

Дуже популярним серед спудеїв і міщан Києва був і митрополит Петро Могила, який у 1632 р. реформував Київську школу і створив колегію, що стала центром освіти для всього східнослов'янського і навіть західнослов'янського світу. Навчаючи учнів

латинської і польської мов, у Київській колегії їх готували до полемік з польськими єзуїтами, до судових процесів, щоб захищати інтереси православних.

Петрові Могилі спудеї з класу риторики присвятили панегірик “Евхарістіон, або Вдячність” (1632), в якому вихваляли дисципліни, які вивчалися в колегії і засновника закладу. Твір рясно насичений античними образами, мішаниною язичницької і християнської міфології, як це було характерно і для латино-польської літератури. Другий панегірик Петрові Могилі називався “Евфронія веселобрмячаа” і був написаний друкарями Києво-Печерської лаври на честь його обрання митрополитом. У вірші дякувалося Могилі за його підтримку шкіл, друкарні, за те, що він власним коштом утримував бідних студентів.

2. Зрозуміло, що чіткої межі (в століттях) у процесі розвитку україномовної поезії провести неможливо, бо спостерігались вже певні традиції і стилі, і тематики. У XVII ст., як помічаємо, почали з’являтися панегіричні вірші, серед інших творів помітне місце почали займати також твори на історичні та релігійно моралізаторські теми. Серед таких творів помітне місце посіли “Вірші на жалосний погреб ... Петра Конашевича Сагайдачного” ректора Київської школи Касіяна Саковича, “Лямент о утروпеню мешчан острожких” невідомого автора, збірка віршів Кирила Транквіліона-Ставровецького “Перло многоцънное”, “Епіграма на граматіку” Лаврентія Зизанія, збірка віршів Климентія Зиновієва “Вірші. Приповістки посполиті”, збірки Івана Величковського “Зегар з полузегарком” і “Млеко од овці пастиру належное” тощо.

Як і раніше, у XVII ст. на розвиток віршованої літератури впливали шкільні курси поезики, загальна освіта, зв’язки з країнами західної Європи тощо. Всі підручники з поезики мали теоретичну й практичну частини, де містилися вимоги, поради, настанови щодо писання віршів. На практичних заняттях розбиралося, що таке поетичні роди, жанри, складалися й аналізувалися епіграми акровірші, різні “фігуральні” вірші тощо. Як захоплення західноєвропейським Бароко в Україну прийшло модне “куйозне” віршування. Першим теоретиком такого віршування став Іван Величковський, який у передмові до своєї збірки “Млеко...” написав, що за прикладом іноземних поетів, турбуючись про ораторське й поетичне мистецтво свого народу, намислив передати рідною мовою деякі найважливіші поетичні зразки, але не перекладаючи їх з чужої мови, а “власною працею моєю нові, схожі на іноземні складаючи, а в деяких випадках і придумуючи нові способи, які іншою мовою неможливо й висловити”.

Варто нагадати, що українська поезія XVII- XVIII ст. була позначена впливом європейського Бароко. Назва його з італійської мови – химерний, дивний. Це напрям у мистецтві, який прийшов на зміну Відродженню. Для Бароко властива мінливість, ускладнена форма, поєднання світських і релігійних образів та мотивів, вживання контрастів, алегорії, складних метафор. Поети класичного Бароко послуговувалися пишним стилем, ідеальними формами, абстрактними поняттями.

Основними групами віршованої літератури в XVII – поч. XVIII ст. були: твори на історичну й публіцистичну тематику, любовна лірика, духовна лірика або вірші релігійного й моралізаторського змісту.

Найважливішою групою були політично загострені вірші про визвольну війну Богдана Хмельницького та про події після його смерті. Ці твори були близькими до фольклору. Деякі з них були присвячені битві під Жовтими Водами, у віршах часто називаються прізвища польських полководців і козацьких ватажків, очевидно, що анонімні автори самі були учасниками описуваних подій. Поети XVII ст. співчуючи знедоленій вітчизні, з сумом розповідали про лихоліття і невдачі, які розпочалися після смерті Хмельницького. Серед відомих віршів - “Висипався Хміль із міха”, “От так пиха наробила лиха”, “Плач Російській або Плач Малої Росии”, “О гордих і гнівливих ляхах...” невідомих авторів. Вірші цього часу були пройняті також антитурецькими настроями, де просилося в Бога перемоги християнських військ над бусурманами.

Другою важливою групою анонімних віршів була любовна лірика, пов'язана з тематикою народнопісенної творчості. Іноді вірші, складені окремими авторами за правилами шкільної поетики, удосконалювалися і ставали народними. Найбільше у них ішлося про вірне і щире кохання, про гірку розлуку, нещасливе життя з осуруженим нелюбом. Наприкінці XVII ст. побутували також любовні романи, авторами яких були представники міщанства, студенти, дяки, писарі, дрібні чиновники тощо. Такі вірші (наприклад, “О роскошная Венера”) писалися за зразками західноєвропейської лірики, у них використовувалися імена та образи грецької міфології, почуття відтворювалися в сентиментальному плані.

У другій половині XVII ст. розвивалася також духовна лірика, вірші на релігійні та моралізаторські теми. Такі твори писали К. Транквіліон-Ставровецький, А. Римша, Г. Смотрицький, Л. Баранович, Памво Беринда та інші. У духовній поезії спостерігалися найяскравіші зразки українських барокових віршів: вірші різдвяні, великодні, молитовні пісні, пісні “покаянні”, про смерть, про окремі свята, про ікони, чудеса та ін.

Десятки тодішніх авторів писали кількома мовами, було засновано нові культурні осередки в Чернігові, Харкові, Полтаві, тощо.

3. З творів першої половини XVII ст. на історичну тематику помітне місце займають “Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана войска Запорозкого”. Їх склав ректор Київської школи *Касіян Сакович* – відомий поет, полеміст-богослов, перекладач і філософ. Він народився в родині православного священика на Львівщині, освіту здобував в академіях Кракова і Замостя. У сорокарічному віці став ченцем, а потім ректором Київської братської школи, якою керував чотири роки. Прийняв унію і за шість років до смерті вступив до чернечого ордену Августинів. Помер у Кракові. Був також автором філософського трактату польською мовою “Аристотелеві проблеми”, збірки весільних і поховальних промов, кількох полемічних творів, спрямованих проти православ'я.

У 1622 році, коли від ран, одержаних під час Хотинської битви, помер гетьман Сагайдачний, Касіян Сакович очолював Київську братську школу. З приводу смерті гетьмана він і написав урочисту декламацію.

Твір складається з похвали гербові війська запорозького, передмови автора, віршів філософсько-релігійного та хвалебного характеру та епілогу-звернення померлого до живих. У передмові К. Сакович ушлявлює свободу як найвищу цінність та запорожців, що здобули її кров'ю на полях битв. Козаків автор називає Яфетовим насінням, порівнює їх із сторожовими псами-оборонцями, які захищають овець від вовків, бо де немає запорожців, там хазяйнують татари. У передмові звучить думка про те, що найкращий гетьман виходить із середовища свого війська і сам по собі нічого не вартий без воїнів, а військо славне, в свою чергу, тільки завдяки мудрому ватажкові.

Звертаючись до наступника Сагайдачного, автор бажає йому добре керувати військом, триматись віри та батьківщини.

Виступи учнів є зразками поетичного красномовства XVII ст., в яких переважають настрої скорботи за померлим гетьманом. Учні згадують найкращі його риси – мужність, справедливість, талант полководця, турботу про військо, про визволення бранців. Вони наголошують, що гетьман був мудрий, багатий, вродливий. Розуміючи, що вмирає від ран, Сагайдачний роздав свої маєтки на потреби науки, освіти і церкви.

Учні розповідають про життя гетьмана, його навчання в Острозі, про те, що визнання козаків він здобув власною хоробрістю, що наганяв жах на турків і татар. Звертаються учні у віршах і до вдови гетьмана, утішають у горі, обіцяють Божу ласку та повагу серед людей.

Окремий вірш присвячений роздумам про те, які чесноти мають бути у гетьмана. Головні з них – страх перед Богом, справедливість, знання військової справи, аскетизм воїна.

Сам зміст віршів звертає на себе увагу рясною інформацією про православну духовність, античний світ та його філософів, полководців, царів. Автор показує ерудицію, знання античної історії, міфології, проводить паралелі між славними вчинками давніх героїв і переконаннями та діями Петра Конашевича-Сагайдачного. Таке поєднання християнської моралі з античними мотивами було характерним для барокової поезії XVII ст. Касіян Сакович згадує висловлення Сенеки, Діогена, вважає, що під час своєї смертної битви гетьман був схожий на грецького царя Кодра, який з гідністю прийняв смерть на полі бою. Автор стверджує, що Сагайдачний дбав не лише про земні справи, а й завжди пам'ятав про свій короткий людський вік, як це робили єгипетський володар Філадельф, римський імператор Северус, король Салатин, Філіп та Олександр Македонські, інші монархи.

Красномовні грецькі співці, наголошує автор твору, уславили своїх героїв, а Україна має оспівати свого національного звитяжця – Петра Сагайдачного. *Лаврентій Зизаній Тустановський* (?- після 1634) та його рідний брат *Стефан Зизаній Тустановський* (2 пол. XVII ст. - 1600) – відомі в українській історії культурні діячі, письменники. Обидва вони - сини Хоми Куколя з Рогатина, які взяли собі псевдонімом грецький варіант слова кукіль. Кукіль – трав'яниста рослина, бур'ян з темно-рожевими квіточками і отруйним насінням. Так Кукіль став Зизанієм.

Стефан був активним полемістом, виступав проти унії православної церкви з католицькою, за що був переслідуваний.

Лаврентій, ймовірно, навчався в Острозі, добре знав церковнослов'янську, грецьку і латинську мови. Він вчителював у братських школах Бреста, Львова, Вільно, був домашнім учителем княжих дітей. Певний час жив у Києві, брав участь у місії київського митрополита Іова Борецького до Москви. Лаврентій Зизаній написав і видав буквар ("Наука до читання й розуміння письма слов'янського...") та граматику ("ГраMATика слов'янська..."), відомий він і як перекладач, автор тлумачного словника.

У підручнику з граматики поет умістив кілька віршів, присвятивши їх улюбленій науці, похваливши її та давши своїм учням - "младенцям" настанови до її вивчення.

Епіграма на граматику

ГраMATика письма всіх навчає,
Чотирма частинами легко врозумляє.
Орфографією і просодією.
Синтаксисом та етимологією.
А описану її майстерність
Забезпечує певне мистецтво,
Аби, хто прагне бути досконалим,
В письмі й словах не плутались,
А добре все пізнали
І чого навчаються, добре знали.
Ключем бо вона є, що всім відчиняє ум,
До пізнання веде вона розум.
За нею, як за ранковим сонцем хто піде,
Кожен, якщо захоче, пізнє всі науки.

Як бачимо, автор вважає граматику і наукою, і мистецтвом. Хто її пізнає, тому буде підвладне поетичне слово, вона дає людині ясність розуму, чіткість думки, вона – ключ до всіх наук. Головними розділами граматики Лаврентій Зизаній вважає орфографію, просодію, синтаксис та етимологію, тобто науку про правильне написання слів, теорію віршування, уміння правильно будувати речення та розуміти значення й походження слів.

У поезії “Типограф младенцям” автор пояснює, що граматики – то не просто книжка, а добра наставниця слов’янської мови, яка навчить читати писати, бути досконалим і впевненим у собі, ніде не помилятися. Придбати підручник граматики “спудей” можуть “малим коштом”, а навчить вона великого розуму й кмітливості.

Таким чином, запрошуючи учнів вивчати граматику, Л. Зизаній доказав їм велику користь від цієї науки, яка вдосконалює розум, збагачує знання, поглиблює майстерність мовлення, культуру спілкування.

До найцікавіших поетів XVII ст. належить *Климентій Зиновійв* (середина XVII ст. – після 1717). Про його життя можна скласти уявлення тільки з ліричних відступів автобіографічного характеру в його поетичних творах та зі скупих пояснень до них. Очевидно, він був сиротою, не мав ні родичів, ні покровителів. Ймовірно, навчався в одній з колегій, можливо, Києво–Могилянській, чи навіть опанував різні науки самотужки, бо, як писав про себе сам, багато читав і змолоду, і в літньому віці, і в старості. Поезії Зиновієва наводять на думку про те, що він був священиком, рано овдовів і постригся в ченці, боляче переживаючи свою самотність. Убогий і хворобливий, він багато мандрував, обійшов усю Україну, побував у Московії і Польщі, збираючи милостиню для монастиря.

Климентій Зиновійв уклав рукописну книжку “Вірші. Приповістки посполиті”, в яку умістив свої власні твори та записи народних приказок (приповісток). Усього їх – понад три сотні. Очевидно, записи велися автором протягом тривалого часу. Рукописна збірка була знайдена в одному з монастирів Чернігівщини, тому дослідники вважають що поет жив тут в останні свої роки.

Спадщина поета велика за обсягом і багата змістом та жанровими формами. У віршах він у цілому торкається соціально-побутових та релігійно-філософських мотивів, вдаючись до жанрів епіграми, елегії, канта, псалми тощо.

Елегія – (від гр. скарга, журлива пісня) – жанр лірики меланхолійного, журливого змісту. В елегії переважають настрої самотності, страждання.

Епіграма – (від гр. напис) – жанр сатиричної поезії, дошкульної, з викривальним змістом.

Кант, псалма – (від гр. пісня) – твори релігійного змісту, призначені для співу.

Вже самі назви поетичних творів Климентія Зиновієва свідчать про його життєві інтереси, про його погляд на світ та філософські роздуми над земними марнотами:

“Про людей правдивих і бажаючих навчитися правди”, “Про смерть”, “Про ченців які волочаться по містах, по школах і по корчемних дворах”, “Про друзів зичливих”, “Про убогих людей”, “Про урядових людей, які слухають ябедників”, “Про жінок сварливих і злоязичних”, “Про тих, хто не вмів і не хоче дітей своїх учити на добрі діла”, “Про ратаїв, або ж про тих людей, що хліб вирощують”, “Про друкарів, що книги друкують”, “Про школярів, що дрова крадуть і про школу”, “Про нищих шкільних”, “Про женців” тощо.

Так, у поезії “Про людей правдивих ...” автор заперечує усталену у грішному суспільстві думку про неприбутковість, про непотрібність правди, адже свята правда врятує з дна моря, дасть людині пряму дорогу до Бога.

Традиційними для української поезії XVII ст. є й думки автора, висловлені ним у вірші “Про смерть”, де він наголошує на безмежній владі смерті над людьми і на її справедливому ставленні до жебраків і великородних, до королів і посполитих.

У своїх віршах поет розповідає про свою історичну добу, створює колоритні, майстерно передані образи сучасників – ченців і убогих школярів, друкарів і женців, сварливих жінок і чиновників, ратаїв (орачів) і музикантів, сніцарів (різьбярів, ювелірів) і копачів колодязів тощо. Поет захоплюється чесною, корисною працею людей, що вирощують хліб, без якого золото втратило б цінність (“Про ратаїв або ж про тих людей, що хліб вирощують”). Віддає він шану й трудівникам, які друкують мудрі книги, даючи поживу для людської душі. Праця друкаря тяжка (“Про друкарів, що книги друкують”): болять йому очі, стомлюються ноги, сам він трудиться в поті чола. Дехто думає, що це

ремесло легке, а проте роботи друкар не полишає і вночі, а короткий відпочинок дозволяє собі тільки на великі свята. Друкарі, наголошує поет, достойні вічної слави, бо своєю працею допомагають людям шукати шлях до Бога.

Неможливо обійтися і без зброярів-стрільників, які дбають про козацькі перемоги (“Про стрільців, що стріли козацькі роблять, і про козаків похвальне”). Якщо котрий із силачів візьме у руки тугий лук і випустить стрілу вертикально вгору, то вона може піднятися вище хмар, полетіти вгору сухою, а повернутись мокрою, бо приде крізь дощову хмару.

Дуже виснажливий труд женців (“Про женців”), які стікають потом під палючим сонцем і знемагають від спраги.

Шанує поет і теслів (“Про теслів або ж плотників по-московському, а про деїлідів по-литовському”), здатних спорудити церкви, палаци і прості хати. Бути теслею - небезпечна справа, бо він вилазить на стрімку будову, підіймає на висоту колоди, зводить хрести на церковних банях.

Значне місце в творчій спадщині Климентія Зиновієва посідає школярська тема, в якій присутні мотиви співчуття до учнів, турбота про їхню долю. Наприклад, у поезії “Про школярників, що дрова крадуть і про школу” автор захищає убогих школярників, яким хочеться зігрітися, та ніхто не зглянеться на їхню біду. Не дадуть їм дров ні міщанин, ні селянин, ні церковний слуга, а годилося б дорослим людям бути милосердними, бо школярі нічого не мають, окрім своїх мізерних сумок.

Помічає поет і людські гріховні недоліки. Він дорікає багатому, який скупиться заплатити убогому чесно зароблений гріш (“Про убогих та багатих”), розповідає про нещастя в домі, де живе сварлива жінка (“Про жінок сварливих, і злorzичних”). У ряді творів поет узагальнює погляди на суспільство і з філософським стоїцизмом констатує, що бідність і розкоші, зло і добро, щастя і горе – все від Бога:

Зна Господь, що творить Він, що почне творити,

І нема чого про те більше говорити.

Особлива увага поета - взаєминам людей. Автор розмірковує про справжніх друзів (“Про друзів зичливих”), застерігає батьків від байдужого ставлення у вихованні дітей, бо діти, які виростили без догляду, ще завдадуть горя родині. Об’єктом поетичних роздумів К. Зиновієва стають природа, пори року, погода, їхній вплив на людське здоров’я та настрої (“Про часи літні і про зимні”, “Про часи погідні і непогідні” тощо).

Мандрівне життя, подорожі в різні землі, де автор бачив різні культури, звичаї, побут, вплинули на його ерудицію, виховали увагу до дрібниць. К. Зиновієв продемонстрував знання багатьох ремесел і занять людини – хлібороба й ремісника, музиканта й урядовця, школяра і жебрака тощо. Поет використав у своїх творах багато образів, кольорів, звуків, емоційно висловив про описуване особисту думку – осуд, співчуття чи захоплення. Він використав у віршах багато професіоналізмів, називаючи звичні для ремісників певної професії інструменти чи речі. Розповідаючи про теслів, він згадує тибель і шлягу (дерев’яний молоток і цвяхи), описуючи працю гончара, не забуває про фарби і щіточки. Прикметно, що поет, вказуючи у заголовках певні професії, в багатьох випадках подає варіанти їх іноземних назв.

Кожне ремесло, на думку поета, - Божий дар, кожна праця – відповідальна і важлива, приносить користь і добру славу тому, хто її чесно виконує. Серед моральних цінностей, які шанує поет, - людське милосердя, світла душа, працьовитість, повага до батьків, друзів, людей загалом. Не варто занадто радіти в багатстві і надривати серце тугою у бідності, бо все це – земні тимчасові марноти. І лише правда, благочестя повинні бути людині надією.

Серед поетів, яким найкраще вдавалися акровірші, загадки, дотепні епіграми, фігурні вірші (у формі хреста, яйця, зірки чи іншої фігури), вірші-раки (читалися знизу вгору чи зліва направо і навпаки, зберігаючи свій зміст і звучання) та інші так звані «курйозні» вірші, найталановитішим був *Іван Величковський* (? – 1701). Він – автор

рукописних збірок «Зегар з полузегарком», «Млеко, од овці, пастиру належное», інших творів релігійного та світського змісту, епіграм, панегіриків тощо. І. Величковський був теоретиком фігурного віршування, перекладачем, знавцем античної літератури, західноєвропейської культури. Відомості про його життя дуже скупі: народився ймовірно на Чернігівщині, навчався в Київській колегії. У літописі Самійла Величка є згадка про нього як про людину мудру і шляхетну. Писав українською та польською мовами.

Збірка «Зегар з полузегарком» з'явилася приблизно в 70-80-х роках XVII ст. Назва її означає ось що: зегар (дзигар, дзигарок, дзигарі) – це годинник, а полудзигарок – годинник з на півдобовим циферблатом. Такою назвою автор, напевно, хотів підкреслити плинність часу, минуність людського життя і, очевидно, пропонував читачеві-сучаснику цінувати кожну його мить, адже марно на початку збірки він умістив такі вірші, як «Минути всіх спільні», «Минути злих», «Минути добрих». Слово «минути» означає не тільки хвилини, а й асоціюється зі словом «минати»: годинник відлічує хвилини нашого життя, яке проходить-минає безповоротна. Головна думка поезії І. Величковського: ніщо не стоїть на місці, не існує нічого постійного – все минає. У кожній людини дитинство змінюється отроцтвом, юність – зрілістю і старістю. Люди йдуть по великому колу життя до того порога, де вони попрощаються зі світом.

Звертаючись до людей злих, які понад усе цінують славу, багатство, втіхи й бенкети, автор застерігає, що всі ці марноти минуть, їх відбере невблаганна смерть. Думка про скороминуність всього на світі може бути і ласкавою втіхою, якщо мова автора звернена до людей добрих, які страждають від зла й насильства, образ і переслідувань, терплять голод і хвороби, рятуються від лиха тяжкою працею і поливають сльозами свій гіркий шматок хліба. Добра людина живе в смутку, бо рано усвідомлює свої гріхи. Та хай не журиться вона, бо все на світі тимчасове і неминуче настане мить її визволення від нестерпного життя.

Інша книжечка І. Величковського «Млеко, од овці пастиру належное, або труди поетицькі, во честь преблагословенної діви Марії составленні...» містить зразки «штучок поетицьких», присвячених автором ушануванню Ісуса Христа та Його матері – діви Марії.

У «Передмові до читальника» І. Величковський пише, що за прикладом іноземних поетів, турбуючись про ораторське й поетичне мистецтво свого народу, намислив передати рідною мовою деякі поетичні зразки, але не перекладаючи їх з чужої мови, а «власною працею моєю нові, схожі на іноземні складаючи, а в деяких випадках і придумуючи нові способи, які іншою мовою неможливо висловити». Серед іноземних віршів, наголошує поет, є несерйозні твори – пусті жарти, але з них він запозичив тільки форму, а намагаючись уникнути марнославства, написав вірші на славу Бога і Богоматері, щоб принести втіху тим, хто охочий до читання та мудрості. До своїх творів І. Величковський подає коментарі-підказки, які допомагають зрозуміти секрет їхнього читання, бо читач може спочатку не помітити, що в кожному вірші є «штучка», ключик до читання, і не звернути на них уваги. А коли зрозуміє, що віршики – це забавки, головоломки, то полюбить їх, адже прості вірші можуть складати і простаки. Твори ці короткі, маленькі, але тим, хто їх придумує, завдають великої мороки і вимагають багато часу. Вірші-раки, а особливо вірші чотиригранні (які однаково читаються вздовж і впоперек і висловлюють єдиний зміст) можна не скласти й за місяць.

Наприклад, *ехо (відлуння)* – це вірш, в якому є своєрідне відлуння: з двох останніх складів останнього слова в кожному рядку виходить відлуння-відповідь:

- Чого плачеш, Адаме? Чи земного краю?
- Раю.
- Чому в нього не ввійдеш? Чи боїшся брани? (*битви*)
- Рани.
- Не можеш увійти всередину його побідно?
- Бідно.
- Чи заборонений вхід тобі через херувими?

- Їми.
- Звідки ж тобі ця досада?
- З сада.
- Хто ж тобі в саду їжу смертну дав від дерева?
- Єва

У віршах-раках літеральних читаються справа наліво і навпаки тільки букви (літери), а в віршах-раках словних – слова. У раках прекословних (від прекословити – заперечувати) слова в рядках якщо читаються зліва направо, то виражають думку одного змісту, а якщо навпаки – то змісту протилежного:

АВЕЛЬ: Богу подам жертву тучною не худую,
Многу не малую, благу не злую: КАЇН

У вірші згоджувальному при читанні верхнього і нижнього рядків можна однаково використовувати слова, що стоять між ряжками посередині і є спільними для обох рядків:

	Марія без	та	в рай вводить
Єст	гріха	душі	
	Арія полн	той	в ад зводить

Єдиногласним І. Величковський називає вірш, в якому кожний склад закінчується якоюсь однією буквою, що позначає голосний звук (наприклад, О):

СлОвО плОтОнОснО
МнОгО плОдОнОснО

В азбучному вірші кожне наступне слово починається наступною буквою алфавіту.

Схожих на ці віршиків у поета багато, всі вони свідчать про його великий талант, вигадливість, уміння створювати найрізноманітніші поетичні форми, багаті морально-етичним християнським змістом.

Висновки. Отже, українська поезія XVI - XVII ст., представлена іменами Касіяна Саковича, К. Транквіліона-Ставровецького, Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, Климентія Зиновієва, Івана Величковського, Лазаря Барановича та ін., була тематично і жанрово різноманітною, багатою образами, художніми засобами, мала риси, притаманні бароковій літературі, характеризувалася гуманістичними тенденціями і торкалася загальнолюдських проблем.

Література

1. Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давня українська література / М. Грицай, В. Микитась, Ф. Шолом. – К.: Вища школа, 1978. – 415 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
3. Шевчук В. Іван Величковський та Києво-Чернігівська школа другої половини XVII ст. / В. Шевчук // Українська мова та література. – 2001. - № 43. – С. 3 – 12.
4. Яременко В. Епоха українського літературного Бароко / В. Яременко // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу(друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття): В 4 кн. – Кн. 2. – К.: Аконт, 2006. – С. 9 – 26.

Завдання до теми:

Тести закритої форми (1-й рівень)

1.Що означає в перекладі з латинської мови слово “versus”:

- а) видіння
- б) рядок
- в) оповідь
- г) версія

2.Хто з поетів XVI ст. написав твір “Похвала на герб князів Острозьких”:

- а) Герасим Смотрицький
- б) Климентій Зіновійв
- в) студенти колегії
- г) Костянтин Острозький

3.Хто з відомих діячів реформував у 1632 р. Київську школу і створив колегію, що стала центром освіти для слов'янського світу:

- а) князь Костянтин Острозький
- б) митрополит Петро Могила
- в) гетьман Петро Сагайдачний
- г) Климентій Зіновійв

4.Хто з українських поетів XVII ст. став першим теоретиком “курйозного” віршування і сам писав такі вірші:

- а) Іван Величковський
- б) К. Транквіліон-Ставровецький
- в) Лазар Баранович
- г) Климентій Зіновійв

5.Кому належать “Вірші на жалобний погреб... Сагайдачного”:

- а) А. Римші
- б) П. Беринді
- в) К. Саковичу
- г) К. Зіновійву

6.Яке справжнє прізвище Лаврентія Зизанія:

- а) Кукіль
- б) Могила
- в) Хміль
- г) Дорошенко

7.Хто написав вірш “Епіграма на граматику”:

- а) К. Сакович
- б) Г. Смотрицький
- в) Л. Зизаній
- г) Л. Баранович

8. Як перекладається з грецької мови термін елегія:

- а) напис;
- б) скарга;
- в) пісня

З грецької мови термін «елегія» перекладається як скарга

9. Яка поетична рукописна книга була написана Климентієм Зиновієвим:

- а) “Зегар з полузегарком”;
- б) “Вірші Приповістки посполиті”;
- в) “Хронологія”

Поетична рукописна книга «Вірші Приповістки посполиті» була написана Климентієм Зиновієвим

10. На чю честь були створені панегірики “Евхарістірion, або Вдячність” та “Евфронія веселобрячаа”:

- а) Петра Сагайдачного;
- б) Петра Скарги;
- в) Петра Могили

Панегірик «Евхарістірion, або Вдячність» було створено на честь Петра Могили

Завдання (2-й рівень)

1. Прочитайте текст твору К.Саковича “Вірші на жалосний погреб... Сагайдачного”, дайте відповіді на питання:

- Яку роль відводить К.Сакович в історії України запорозькому війську та його гетьманам?
- Нашадками якого Ноевого сина вважає автор козаків?
- З якою метою в творі згадуються імена відомих філософів та воїнів античності?
- У промові одного з учнів є такі слова: “Хто не хоче вмерти за вітчизну, тому доведеться загинути разом з нею”. Як ви їх розумієте?
- За яких обставин помер від ран Сагайдачний?

2. Чи вдалося, на ваш погляд, Лаврентію Зизанію в поезії “Епіграма на граматику” переконати учнів у необхідності її вивчення? Які його аргументи вважаєте ви незаперечними?

3. Проаналізуйте 2-3 поезії (на вибір) Климентія Зиновієва.

Тема 4. Козацькі літописи: особливості жанру, стилю, авторського світогляду, історичне значення. Українська драматургія XVII – XVIII століть

1. Тематика і значення козацьких літописів, специфіка жанру, найвідоміші пам'ятки
2. Літопис Самовидця та «Історія Русів» про національно-визвольні війни і долю українського народу у стосунках із територіальними сусідами
3. Особливості драматургії XVII – XVIII століть

1. У другій половині XVII ст. в Україні існувала козацька держава. Її виникнення і розвиток (аж до знищення гетьманства і розорення Запорозької Січі російськими імператорами) зумовили появу унікальних творів, які відображали характери й головні історичні події свого часу, висловлювали інтереси українського козацтва і старшини, мали своє ідеологічне обличчя, розповідали про визвольну війну українців проти поневолювачів та знайомили читачів із постатями найвідоміших національних діячів. Це були козацькі літописи, які з'явилися саме тоді, коли старшина почала відігравати важливу роль у соціальному, національному та релігійному житті нашого народу, коли творилася українська національна держава.

Саме жанр літопису сприяв найпослідовнішому і найповнішому відображенню подій, політичних стосунків, історичних постатей у контексті часу. Частина з літописів – досить стислі хронологічні описи подій визвольної війни, а частина – це широкі полотна, в яких виразно відбиваються індивідуальні риси авторського стилю, погляди і оцінки, подаються різні джерела інформації. Маючи перед собою в основному записки мандрівників-іноземців, хроніки польських істориків, українські літописці зверталися до народних переказів, творів фольклору, що давало їм можливість повніше відображувати події минулого, висловлювати загальнонародну думку з приводу подій чи діяльності багатьох гетьманів.

Головними темами літописів були:

- причини й умови військових конфліктів між козаками і польською шляхтою;
- кривди, що їх зазнали козаки та посполитий люд від поляків;
- зміст релігійних суперечок і сутичок, які масово виникали між українцями-православними і поляками-католиками через насильницьке запровадження на українських землях католицизму;
- постаті українських гетьманів з висвітленням їхньої державницької та військової діяльності, політичних симпатій, національних переконань і людських якостей;
- життя і героїчні подвиги запорозького козацтва та його кошового Івана Сірка;
- політичні стосунки України з територіальними сусідами – Польщею, Московією, Туреччиною, Кримом тощо.

Найвідомішими пам'ятками козацького літописання є:

- Хроніка Сафоновича (автор – колишній викладач і ректор Київської колегії, ігумен Київського Золотоверхого монастиря Феодосій Сафонович. Повна назва твору: «Хроніка із літописців стародавніх, із святого Нестора Печерського та інших, також із хронік польських про Русію, звідки Русь почалася і про перших князів руських, і про подальших князів, що по них наступали, і про їхні справи». Час написання – 1672 рік).
- Літопис Самовидця (автор – невідомий, припускають, що ним міг бути суспільний діяч часу Руїни Роман Ракушка-Романовський. Повна назва твору: «Літопис Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, що були в Малій Росії після його смерті». Час написання – приблизно 1702 рік).

- Літопис Григорія Граб'янки (автор – представник козацької старшини, гадяцький полковник Григорій Граб'янка. Повна назва твору: «Події превеликої, з вини поляків кривавої й небувалої брані Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького з поляками за найясніших королів польських Владислава, потім і Казимира, яка в 1648 році почала виправлятися і за літ десять, по смерті Хмельницького не закінченої. Із різних літописців і з діаріуша, на тій війні писаного. В місті Галичу, працею Григорія Граб'янки зібрано і стверджено самобутніх старожилів свідченнями. Року 1710»).
- Літопис Самійла Величка (автор – представник козацької старшини Самійло Величко. Повна назва твору: «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ запорозьких вісім літ точилася, а близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі із козаками і татарами із тяжкого лядського іґа вибився і під великодержавне пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича добровільно піддався». Час написання – 1720 рік).
- Історія Русів (автор – невідомий, час написання – 90-ті роки XVIII ст.).

До періоду створення перелічених козацьких пам'яток належать і художні твори, в яких ідеться про Богдана Хмельницького, про боротьбу України за свободу, про українсько-російське політичне протистояння. Це зокрема драма «Милість Бога» (автор – Інокентій Нерунович, час написання – орієнтовно 1728 рік) та поема «Розмова Великої Росії з Малоросією» (автор – перекладач генеральної канцелярії Семен Дівович, час написання – 1762 рік).

2. *Літопис Самовидця* вважається науковцями одним із найавторитетніших джерел XVII ст., в якому зафіксовані головні події національно-визвольної війни в Україні за період від її початку і до 1702 року, тобто більше, ніж за півстоліття.

Як і інші українські літописи, ця пам'ятка без назви та імені автора (встановити яке так і не вдалося) довгий час зберігалася в списках. У 1840 році один із списків літопису потрапив до рук молодого науковця і письменника Пантелеймона Куліша, який зацікавився текстом і захопився поглядами та художнім стилем його автора. На підставі розповідної манери літописця, викладу ним матеріалу від першої особи, сприймаючи його як очевидця подій, П. Куліш дав літописові відому назву (літопис Самовидця) і опублікував його в одному із московських наукових журналів у 1846 році (за рік до свого арешту у зв'язку із викриттям Кирило-Мефодіївського братства). Багато важливих фактів із цього джерела використав письменник також у відомому романі «Чорна рада».

Починаючи літопис, автор не вказує традиційної дати, а вважає за необхідне спочатку докладно описати принизливе становище козаків та їхні кривди з боку польської шляхти, згадати про особистий конфлікт Хмельницького із Чаплинським і тому називає свою першу розповідь «Про початок війни Хмельницького».

Головними причинами початку війни, на думку Самовидця, було польське гоніння на православ'я і утиски українських козаків, яких змушували відбувати панщину, доглядати панських псів і коней, топити печі й виконувати іншу принизливу роботу. Польські шляхтичі привласнювали призначену для реєстрових козаків платню, узаконену королем, а відібраними грішми ділилися зі старшиною, щоб вона мовчала. Полковник міг змусити козака працювати в своєму маєтку, міг відібрати в нього коня, здобутого в татар, послати його виконувати смертельно небезпечне доручення.

Козакам заборонялось тримати в своїх будинках будь-які напої (мед, пиво, горілку), бо монополія на них належала шинкарям. Синів козацьких гнали на панщину, польською шляхтою була узвичаєна система хабарів, внаслідок якої «до великого убозтва козацтво прийшло». Велику кривду терпіла Україна, зазначає літописець, і від старост, бо велике

панство, засліплене подарунками від своїх підлеглих, живучи далеко поза Україною, мало що й знало про утиски простих людей.

І сталося так, що в одного чоловіка було відібрано пасіку, яка й накоїла біди по всій Польській землі. У місті Чигирині жив сотник Хмельницький – розумний і письменний козак, який мав королівський привілей на спорудження човнів для морських походів. Підстароста Чаплинський відібрав у нього хутір із пасікою і млином в урочищі Суботів, що й стало приводом до фатального конфлікту.

Хитрощами здобувши документи про козацькі привілеї, Хмельницький подався за пороги і розголосив серед козаків про схвалення королем його дій («Поневаж ви воїни есте і маєте у себе мушкети та шаблі, то що вам забороняє стати за себе і за свою свободу? Бо ж видно талан ваш такий, щоб мати все від меча, і навіть саму свободу; а я допомогти вам не в змозі, поборюваний будучи партіями та їхніми фракціями»). З того часу до нього почали збиратися люди. Хмельницький перемагав війська, які посилала проти нього польська шляхта, і приймав до себе рядове козацтво, що масово переходило на його бік. Задля успіху він запросив до спілки кримського хана Тугайбея, котрий радо приєднався до козаків зі своєю ордою.

Починаючи від 1648 року, літописець сумлінно фіксує головні події кожного з 54 років, протягом яких спостерігає за перебігом історії свого народу. Наприклад, у матеріалах за 1648 рік літописець розповідає про битву під Жовтими Водами, про втечу з України Яреми Вишневецького, про козацькі перемоги під Пилявцями, Костянтинівом і про облогу Львова. Драматично описує Самовидець події 1657 року, коли по смерті Хмельницького почалась боротьба за гетьманську булаву. За 1659 рік описана знаменита битва під Конотопом між військами Виговського й татарами, з одного боку, та московським військом – з іншого (бій тривав кілька годин, а за першу годину битви загинуло 20-30 тисяч «москви»). Роком 1663 описана Ніжинська рада, на якій гетьманом було обрано Івана Брюховецького і яка стала називатися чорною радою. Беззаконня і свавілля, які супроводжували вибори гетьмана, так вразили дослідника П. Куліша, що момент виборів він фактографічно точно відтворив у своєму відомому романі. Ось як описує Самовидець цю подію – свідчення національної ганьби:

«Як вдарено в бубни на раду, Брюховецькій ведлуг (відповідно) постанови, пішо військо припровадил ку намету своей стороны на тую раду; и Сомко не зозволився: и сам и усі козаки, при нему будучіе яко люди достатніе, на конях добрих шатно і при орюжю, як до войни... Але тоє нічого не помогло. Поневаж запорожці, ласкою его царского величества упевнени, и скоро тая рада стала и боярин вишол з намету и почал читати грамоту и указ его царского величества, не дано того скончити, ані слухаючи письма царского величества, зараз крик стался з обох сторон о гетьманство: одни кричат «Бруховецкого гетманом», а другіе кричат «Сомка гетманом» и на столец обох сажают. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали, заледве Сомко видрался през намет царській и допал коня и інная старшина, а инших позабивано до килка чоловіка. И так сторона Сомкова мусіла уступати до табору свого, а сторона Бруховецкого на столец всадила Бруховецкого, зопхнувши князя, и гетманом окрикнули, давши оному булаву и бунчук в руки; що заледве и нескоро той галас ускромился».

Згадує літописець діяльність гетьманів Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Юрія Хмельницького та ін. У матеріалах за 1672 рік описує він захоплення турками Кам'янця, за 1677 рік згадує, як був відправлений у Москву під наглядом колишній гетьман Петро Дорошенко, де й помер, роком 1687 датований запис про безславне закінчення гетьманування Івана Самойловича, якого було позбавлено маєтків і відправлено на вічне поселення в Сибір, а також запис про обрання гетьманом Івана Мазепи.

Літопис Самовидця завершується записами за 1702 рік. Розповіді пам'ятки справляють на читача дуже сильне враження. Відчувається, що літописець – людина мудра й виважена, його розповіді статечні, неквапні, насичені фактами про військові

походи і битви, про дипломатичні зв'язки України з іншими державами, про її політичні стосунки з ворогами і союзниками. У літописі зустрічаються розлогі батальні сцени, згадки про міста України і Польщі, яким судилися важкі випробування – спалення, грабування, облоги та розорення. Особливо цікавими є об'єктивні політичні (і психологічні) портрети українських гетьманів. Знаменно, що майже всі вони закінчили своє гетьманування дуже трагічно: кого стратили чи розтерзали, кого зганьбили і відправили померати в Сибір чи Москву. Автор чесно розповідає про них і як про полководців, і як про звичайних грішних людей, яких охоплювали пристрасті й сумніви, жага влади і багатства, які часто не могли знайти спільної мови і об'єднатися заради інтересів України. Іноді впадає у вічі така риса, як бажання усунути суперника підлими засобами, поскаржившись, звинувативши в невірності, написавши цареві донос тощо.

Загальний настрій літературно-історичної пам'ятки – уболівання за долю України, співчуття її народові. Як і автори літописів Київської Русі, Самовидець використовує право оцінювати й характеризувати свою добу, вказувати на хиби і помилки відомих осіб, узагальнювати їхній внесок в хід української історії. Самовидець із повагою і прихильністю пише про московського царя, вважає непокору йому головною причиною конфліктів козаків з воеводами, хоча об'єктивно розповідає про факти сваволі «москви».

По-різному оцінює літописець і відомих українців: він захоплюється Хмельницьким, проте вважає, що через його пиху Україна не дійшла цивілізованої згоди з поляками; він симпатизує Іванові Сірку та Сомкові, який постає у тексті занадто довірливим; він негативно оцінює підступного Брюховецького за нечесне використання черні в своїх інтересах (за що пізніше заплатив життям). Літописець дорікає Дорошенкові за його спілку з султаном, критикує і Самойловича за його хворобливу любов до розкошів і зверхнє ставлення до козаків. Засуджує Юрія Хмельницького за невміле керування військом і стратегічну безпорадність, Многогрішного – за використання брудних засобів для досягнення булави тощо.

З особливою симпатією пише автор про московського царя Федора Олексійовича, який помер у молодому віці, бо він прихильно ставився до всього українського, у храмах запроваджував український церковний спів і дозволяв у Москві носити козацький одяг.

Дослідники наголошують, що текст літопису можна поділити на дві частини: до 1672 року це історичний твір, а від 1672 року – діаріуш, тобто щоденник про події, бачені на власні очі. У записах про 80-ті роки уже, як помічаємо, більше уваги звертається на події в Москві – автор розповідає про стрілецькі бунти, про утвердження на престолі Петра I, про Москву й Сибір як про місця заслання політичних ворогів царя – українських державних діячів.

Літопис Самовидця сприймається не лише як історичний, а й як літературний твір, автор якого був небуденною особистістю. Він використовує у своєму викладі військові терміни й іншомовні слова, вдається до емоційних характеристик, вживає прислів'я (сила закону не знає), робить ліричні відступи, навіть гірко жартує.

Історія Русів – ровесниця поеми І. Котляревського «Енеїда». Точний час її написання та авторство лишаються донині нез'ясованими. Рукопис пам'ятки був виявлений близько 1828 року в бібліотеці містечка Гринєва на Чернігівщині, а серед ймовірних авторів дослідники називали імена поета й філософа Георгія Кониського, історика Григорія Полетики та його сина Василя, високого сановника Олександра Безбородька та ін., проте вивчення тексту «Історії Русів» свідчить, що вважати їх авторами серйозних підстав немає. Існують думки про те, що авторство твору свідомо приховане, бо писався він таємно і висловлював думки, які суперечили ідеології російської імперії. Зрозуміло однак, що автор «Історії Русів» жив у другій половині XVIII ст., навчався в Київській академії, продовжував освіту в Росії, брав участь у турецькій війні. Був він представником козацької старшини і володів маєтком, жив на Чернігівщині чи Новгород-Сіверщині і належав до новгород-сіверського патріотичного гуртка. З тексту твору можна побачити його патріотизм, вільнодумство, широкий світогляд та ерудицію,

негативне ставлення до російського самодержавства та його колоніальної щодо України політики.

«Історія Русів» вплинула на творчість багатьох письменників. Після знайомства з нею М. Гоголь написав «Тараса Бульбу», а О. Пушкін – «Полтаву». Вплив твору відчутний і на поезіях романтиків А. Метлинського, М. Костомарова, на повістях П. Куліша, історичних поемах С. Руданського. Особливо вразила вона Т. Шевченка.

В «Історії Русів» автор змалював картини розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII століття. Він користувався козацькими літописами, зокрема літописами Самовидця і Григорія Граб'янки, доповнював матеріал власними роздумами, спогадами, переказами, іноді документами. Головним змістом твору стала національно-визвольна боротьба українського народу. Прагнення українців до самостійного державно-політичного розвитку автор справедливо вважав їхнім незаперечним історичним правом.

За авторським задумом, твір умовно поділений на два періоди: від часу походження слов'ян (від племені Яфета) до монголо-татарського нашествия матеріал подано стисло й оглядово, а подальший період – широко й докладно. Зупиняючись на основних подіях епохи Київської Русі, автор утверджує думку про те, що саме Україна, а не Росія створила й успадкувала традиції князівської держави, що Київська Русь була батьківщиною саме українців. Зауважимо, що в тексті автор свідомо уникає слова «Україна», вживаючи натомість «Малоросія». Чому це так? Автор справедливо вважав, що Русь – це первісна, рідна назва України, а руси, русичі, руснаки – це корінні жителі руської землі. Вживанням слова «руси» (і в назві твору також) автор хотів висловити протест з приводу того, що давню історичну назву українців привласнили собі московити. Окрім того, він хибно вважав, що назву «Україна» накинули нашій землі поляки, хоча вона вже вживалася в Київському літописі.

В «Історії Русів» розповідається, що Русь (Україна) втратила свою державність через внутрішні усобиці і монголо-татарський напад. Щоб захиститися від ворога, вона добровільно «яко рівний з рівним і вольний з вольним» об'єдналася з Литвою та Польщею і мала в цій федеративній державі рівноправне становище. Українські козаки зробили чимало послуг Польському королівству, перш за все вони були йому надійним захистом від турків і татар. Але Польща порушила рівноправність українців, відбираючи в них права і вольності та чинячи релігійний гніт.

Багато уваги в творі приділяє автор докладному описові військових подвигів козаків, розповідям про їхні звичаї, підкреслює, що Польща була могутньою завдяки спілці з Україною. Центральна постать «Історії Русів» - Богдан Хмельницький. Автор висвітлює чимало його біографічних моментів, говорить про його дипломатичні стосунки з європейськими монархами, татарськими ханами, підкреслюючи його уміння вести переговори, керувати військовими діями, уболювати за долю своїх синів Тимофія і Юрія. Проте Хмельницький постає з твору зовсім не ідеалізованим, бо його рішення 1654 року про спілку з Москвою автор оцінює як небезпечне зміцнення російського самодержавства і одну з причин заколотів та нещастя в Україні.

Розповідаючи про епоху Петра I, про його ставлення до України, автор не замовчує жорстокості російських можновладців, їхнього деспотизму, насильства і образ, завданих українцям. Знайшли належне місце в «Історії Русів» події російсько-шведської війни, постаті Івана Мазепи та Карла XII, розповіді про тортури і кари прихильникам Мазепи після Полтавської битви, про каторжні роботи козаків на Петербурзьких каналах, про інші відомі на сьогодні історичні факти.

З тексту твору стає очевидним, що автор – демократична особистість, що він засуджує кріпацтво і будь-які форми поневолення людини, виступає проти військового свавілля, релігійної нетерпимості, зневаги до чужинців. Він протестує проти тиранії і нечесності в політичних стосунках, реально оцінює дії гетьманів Брюховецького, Виговського, Дорошенка та ін.

Щоб вразити читача, автор описує жахливі кари, яких зазнавали від поляків депутати-козаки, приїхавши до Варшави на сейм, чи то від московського війська жителі Новгород-Сіверського, необачно давши змогу втекти від переслідування московським же прибічникам самозванця Гришки Отреп'єва, чи звірства Меншикова в Батурині. Він засуджує неймовірну жорстокість і убивства невинних людей, не забуває наголосити, розповідаючи про трагедію Івана Мазепи, що українські війська, які брали участь у знищенні шведської армії і більше за всіх виявили відвагу і старання, після закінчення війни залишилися без нагороди і подяки, більше того – їх було зневажено, зганьблено і переслідувано. Українські гетьмани, зокрема Скоропадський, скаржилися Петрові на кривди від Меншикова, але государеві штрафи тільки ще більше озлоблювали колишнього «пирожника» – царського улюбленця, який безперервно мстився козакам: «Загальну помсту учинив малоросіянам Меншиков, виславши численні війська їхні, з таким же числом урядників, на вигадані ним канали та лінії коло Ладоги, Сулака та Астрахані, де з тяжкої каторжної праці, а особливо від лютого клімату тамошнього і дуже поганого харчування великі тисячі їх погнили і померли; а як повторено ті висилки і роботи протягом кількох років, погинули й перевелися всі їхні добре вилаштовані війська. Молодих же козаків, що вступили на їхнє місце, залишено без жодного розпорядження і піддано тій самій зневазі та ужиткові, далекому од справи військової».

«Історія Русів» написана російською мовою. Тому що в другій половині XVIII ст. книжна українська мова, якою писали твори автори попереднього часу, була переслідуваною, нею було заборонено користуватися в стінах Київської академії, використовувати в шкільних виставах. Тому автор як вихованець академії вже мав освіту, засновану на російській мові, і використав її як літературну, хоча в тексті є чимало українізмів. Особливо вражають читача описи розправи Меншикова над батуринцями та покарання в Лебедині біля Охтирки прихильних до Мазепи козацьких військових старшин. Після Полтавської битви українська старшина роздвоїлася на «мазепинців» і вірних цареві. Важко було зберегти вірність цареві, побачивши, як ставиться самодержець до переможених, як віддає на страту тисячі козаків. А ще важче, напевно, було стати ворогом Петра I, розуміючи, чим це може обернутися. Частина козацьких урядників втекла від гетьмана Мазепи і поспішила продемонструвати царю свою лояльність і вірність, чим врятувала власне життя та високі посади. Тих, хто цього не зробив чи просто не здогадався зробити, чекала смерть через жахливі тортури. У тексті твору вказується місце козацької страти, якою керував Меншиков, - Лебедин. Відчувається, що автора просто потрясла кількість замучених (до дев'ятисот жертв тільки старшин). Він проймається побожною пошаною до людей, яким судилася страшна доля бути «знаряддям і учасником ... тиранств і звірячих лютостей, що жахають саму уяву людську». Автор наголошує, що від часів Наливайка і до моменту написання твору українці пролили великі потоки крові тільки за те, що, як і кожен народ на світі, хотіли бути вільними на власній землі. Невідомий письменник наголошує, що по смерті Петра I його наступники не так жорстоко ставилися до українців. Катерина II звільнила в'язнів-старшин (хто ще лишився живий), посаджених у темниці, і повернула їм відібрані маєтки. Внук Петра I, Петро Олексійович, підтвердив Україні всі з нею договори і колишні привілеї, на їх підставі скасував Малоросійську колегію, вислав у Сибір Меншикова з родиною і дозволив козакам обрати гетьмана, яким став Данило Апостол. З цієї радісної нагоди була написана відома драма «Милість Божа», в якій автор, окрім Богдана Хмельницького, прославляє Петра II та Данила Апостола.

На жаль, після смерті гетьмана Апостола все змінилось: колегія була відновлена, а до неї ще й створена так звана таємна експедиція, яка виконувала катівські функції.

Читати «Історію Русів» боляче. Та тільки прочитавши її, можна зрозуміти, чому вона справляла таке сильне враження і мала такий великий вплив на сучасників. Як вказують науковці, за понад двохсотлітній період свого існування «Історія Русів» була

опублікована вперше малим тиражем у 1846 році в Москві, вдруге – у 1956 році у Нью-Йорку і втретє – у 1991 році в Києві в перекладі Івана Драча.

3. Ще один багатий і цікавий масив давньої літератури - драматургія, яка виникла на початку XVII століття у вигляді віршів-діалогів та інтермедій. Це були п'єси, пов'язані з тогочасними школами і певною мірою залежні від шкільного курсу поетики, який поділяв драматичні твори на трагедії, комедії і трагікомедії.

Перші шкільні драми в Україні були переважно анонімними, склалися з трьох частин, мали обмежену кількість дійових осіб. Підготовка драм і спектаклів входила до обов'язкової програми тогочасних шкіл, бо такі твори були релігійно-повчального змісту. За тематикою шкільні драми поділялися на кілька груп: драми різдвяного й великоднього циклів (на сюжети з біблійних книг), драми-міраклі (міраклі – з фр. чудо, на теми, запозичені з агіографічних легенд, – про життя святих), драми-мораліте (твори про повчальні випадки, в яких діяли алегоричні дійові особи – Плач, Гордість, Любов, Надія тощо). До шкільного репертуару ще входили драми на історичну тематику. До нашого часу збереглося понад 20 текстів різних шкільних драм (рукописних чи друкованих).

Найдавнішою п'єсою українського театру вважається драма-міраклі «Олексій, чоловік Божий» невідомого автора, в якій розповідається про сина римського сенатора, Олексія, який знехтував радіщами життя, став жебраком і ступив на шлях мучеництва і сподвижництва. Ця п'єса була поставлена учнями Київської школи в 1673 році.

На сцені шкільного театру Києво-Могилянської колегії була поставлена також драма «Царство Натури Людської» (1698), яка посідала помітне місце між великодніми і моралізаторськими драмами. У ній дійовими особами були персоніфіковані Смерть, Злість, Віра тощо. На західноукраїнських землях популярною була великодня драма «Слово про збурення пекла» про шість Ісуса Христа у пекло і про виведення ним звідти усіх грішників. У свій час цим твором захоплювався І. Франко, який написав про нього дві розвідки і стверджував, що вона мала виразні риси народного театру.

Із шкільних драм відомі ще твори «Действие на страсти Христови» (1698), «Свобода от веков вожделенная натуре людской» (1701), «Мудрість предвічна» (1703) та ін. Сергій Єфремов у своїй «Історії українського письменства» зазначив: «Мало який з тодішніх письменників київської школи не пробував себе в драматичному письменстві. А як учні з Києва розходилися по всій Росії, то з собою розносили вони скрізь і київські звичаї, і через те сліди шкільних вистав знайдемо не тільки в Москві, Новгороді, Ростові, а навіть у далекому Сибірі, в якому-небудь Тобольську чи то Іркутську. Треба ще зазначити, що на ґрунті шкільної драми вирости досить численні панегіричні драми, які особливо в ужитку були на півночі, поблизу трона. Ці драми здебільшого вихваляли царів з приводу всіляких «викторій» чи інших «високоторжественних» подій».

Серед талановитих драматургів к. XVII – поч. XVIII ст. був Дмитрій Ростовський (Данило Туптало), який залишив по собі три завершених драми і кілька – в переказах чи конспектах. Це твори «Успенская драма», «Грешник кающийся», «Рождественская драма». Їхня тема – боротьба грішної людини заради спасіння душі із власними гріхами через щире каяття та розповідь про обставини народження Ісуса Христа. Драми цього письменника, маючи загальний вигляд шкільної драми, давали постаті живих людей, були пройняті духом співчуття людині, щирістю релігійного настрою.

Розвивав драму і Симеон Полоцький – білорус, вихований Київською академією. Йому належать твори «О Наввуходоносоре, о теле злате и о тріех Отроцех в пещи не сожженных» та «Комедія притчи о блудном синє» - обидва написані в Москві, куди автора було взято вчителем до царського двору. У творах Полоцького вже не було алегоричних персонажів, що переобтяжували шкільну драму і вже були анахронізмом (пережитком старовини).

Подальшим кроком у розвитку драми була так звана трагікомедія, що більше відповідала теперішній драмі за всіма своїми властивостями. Саме в трагікомедія вже чітко окреслювались інтермедії та інтерлюдії (дійство в перервах між частинами драми), які згодом дали початок побутовій комедії. Найпомітніше місце в процесі творення трагікомедії займає Феофан Прокопович (1681-1736), який з'ясував теоретичні вимоги до цього жанру у своїй «Поетиці» і створив кращий зразок такого твору – п'єсу «Владимир славеноросійських стран князь і повелитель» (1705), присвячену гетьманові І. Мазепі як «добродію і ктитору» (з гр. – засновник, творець) Київської академії. На думку В. Шевчука, новаторство Ф. Прокоповича полягало в тому, що він створив трагікомедію не на біблійній основі, а на матеріалі вітчизняної історії. У цьому творі все було нове для свого часу: і форма, і зміст, але найважливішим стало те, що в творі алегорично говорилося про живе, сучасне авторові життя, тобто він увів *підтекст*. У творі йшлося про одну із основних проблем тогочасного життя – боротьбу між світською і духовною владою за просвіченість.

Автор написав свій твір, дотримуючись власних настанов – драма складалася із прологу, п'яти дій і епілогу, а закінчувалася урочистим хором. Всі події відбувалися в Києві протягом трьох днів (єдність місця і часу) і розповідали про дійсний історичний факт – прийняття князем Володимиром християнства. Феофан Прокопович показав найдраматичніший момент у житті князя та язичницьких жерців Жеривола, Курояда і Пиюра. Володимир повинен прийняти надзвичайно важливе рішення, яке змінить долю й хід історичного розвитку всієї держави. Відчуваючи відповідальність за цей крок, Володимир, хоча вже й відступився від давніх богів, проте ще не має внутрішньої переконаності в тому, щоб прийняти Христовий закон. Відображення його останніх вагань і розмови з грецьким філософом про головні постулати християнства, а потім остаточний вибір – це найемоційніша частина драми, яка характеризує Володимира як мудрого керівника великої держави і водночас звичайну, схильну до сумнівів людину.

Автор не прикрашає свого героя. Колись давно Володимир вчинив братовбивство, але тоді він був язичником і не знав законів усепощення і смирення. Тепер князь дуже змінився: він навчився підкоряти почуття розумові, приборкувати гординю, виявив готовність вчитися добру в колишнього ворога – Візантії, розуміючи, що з темряви невігластва його країну врятують тільки освіта і культура, які принесє християнство. Не приваблюють Володимира, як раніше, й бенкети, коханки та веселощі, бо з роками він зрозумів велике значення духовних цінностей. У полеміці між грецьким філософом і жерцем Перуна Жериволом князь показаний справедливим політиком і чесним суддею. Коли Жервіл у гніві ображає опонента, Володимир нагадує йому про гостинність і статус посла іноземної держави, а коли філософ принижує жерця як представника неосвіченого народу, князь забороняє йому ганьбити свою державу та її людей, адже справжня причина їхньої неосвіченості – у боязні всього нового, а не в розумових недоліках.

Особливу увагу звертає автор на жерців: навіть імена їхні свідчать про улюблені заняття – пожирати волів, їсти курей та пиячити. Ці персонажі і комічні, і трагічні. Трагедія їхня в тому, що вони втрачають свій давній традиційний світ, бачать осквернення і знищення предківських святинь і нічого не можуть вдіяти. Комічні ж вони уявленнями про обряди поклоніння богам. Смішні їхні страхи перед новою вірою та всі недоладні спроби оборонити своїх ідолів. Жерці неосвічені й обмежені, дбають не так про богів, як про власне черево.

Інші персонажі драми – Борис і Гліб, Мечислав і Храбрый – доволі схематичні, вони тільки доповнюють образи Володимира, жерців та філософа. Сини Борис і Гліб в усьому підтримують свого батька, воїни Мечислав і Храбрый виконують князівську волю – позбавити богів жертвоприношень, знищити язичницьких ідолів.

Володимир – сильна особистість, його сумніви зникають, коли рішення вже прийняте. Тому марні намагання бісів розбудити в ньому колишні пристрасті, бо князь

пізнав справжню мудрість: найголовніше для людини в житті – дбати про власну духовність. У хорі янголів та Андрія-апостола автор перекидає місточок між двома епохами – Київської Русі та Україною XVIII ст. Ланками його є згадка про Києво-Печерську лавру, церкви й монастирі Києва, який після часів Батия піднявся із попелища, щоб навіки залишитися твердиною християнства.

Послідовником вчення Прокоповича про драматичне мистецтво був Лаврентій Горка з його драмою «Йосиф Патріарха» (1708), де вперше в українській драматургії було зображено кохання як елемент психології героїв. В основу сюжету твору лягло біблійне оповідання про залицання дружини єгипетського вельможі по Йосипа.

Визначним драматичним твором початку XVIII століття вважається драма «Милість Божа» (1728) Інокентія Неруновича. Повна назва твору така: «Милість Божа, що звільнила Україну від лядських кривд завдяки Богданові Хмельницькому і звеличила гетьмана військ Запорозьких перемогами над ляхами, на незабутню такими його щедротами пам'ять, репрезентована в школах Київських 1728 року». Твір був написаний у складний час, коли внук Петра I, імператор Петро II тимчасово відновив гетьманську владу, і поставлений з нагоди 80-річчя початку національно-визвольної війни під проводом Хмельницького. Драма возвеличує гетьмана Хмельницького, який переміг поляків, утішив заплакану матір Україну і був вдячний Богові за його милість здобути своєму народові свободу. У тексті драми гетьман закликає шанувати шаблі, луки і мушкети, бо вони – запорука вольностей. Про «Милість Божу» С. Єфремов написав так: «Це було, може, перше в нашому письменстві *memento mori* (пам'ятай про смерть – Г. К.) козацькій старшині, що за всіма своїми автономістичними та державницькими симпатіями саме тоді кинулась була «привлащати» хуторці, луки й ланки своїх бідніших сусідів та загортати поспільство в кріпацтво. На жаль, чи не було воно для того періоду й останнім, бо вже пізніше письменники майже не торкаються в драматичній формі сучасних пекучих справ... Обставини часу, поступова ліквідація українських вольностей і цензурні заходи центрального уряду збивають увагу наших письменників на інші проблеми».

Наступні драматичні твори після «Милості Божої» - драми «Трагедія, або ж печальна повість про смерть останнього царя сербського Уроша V й про падіння Сербського царства» (1733) М. Козачинського, «Владотворний образ людинолюбства Божого» (1737) Митрофана Довгалевського, «Воскресіння мертвих» (1746) Георгія Кониського та ін.

У цих драмах все чіткіше проглядалися своєрідні додатки до духовних творів – інтермедії та інтерлюдії, які все більше виокремлювалися в самостійні драматичні форми. Спочатку їхня роль була суто службова: вони розважали публіку, щоб вона не задрімала від високих трагедій, а пізніше вони почали витісняти на другий план і самі драми. Особливо цим відзначалися інтерлюдії до драм Митрофана Довгалевського, які розповідали про кумедні випадки з мужиками і ксьондзами (католицькими священиками), козаками і чортами, дяками-пиворізами і москалями-волоцюгами, ляхами і жидами тощо. Улюбленим персонажем у таких історіях стає козак, який завжди і скрізь захищає покривджених. Інтерлюдії М. Довгалевського були такими популярними, що інші письменники їх навіть наслідували і запозичували сюжети. Особливо популярною була п'ята інтерлюдія до драми «Владотворний образ». У ній було показано, як Лях вивозить Мужика у клітці і, зустрівши Жида, віддає йому Мужика в оренду, а той, нещасний, скаржиться на своє горе і на сваволю Ляха. Потім з'являється Козак, який, довідавшись про Мужикові кривди, визволяє чоловіка з неволі і запрягає в ярмо Ляха і Жида. Така розв'язка драматичної ситуації була глибоко символічною – адже такою бачилися українцям соціальна і національна справедливість.

Поруч із різдвяними шкільними драмами та інтермедіями існував вертеп, де замість акторів грали на сцені ляльки, а розмовляли за них сховані за вертепом люди. Вертепом називалася легка скринька на два яруси (її можна було переносити): на верхньому ярусі відбувалися події Христового народження, а на нижньому – комічні

сценки з народного життя, там же стояв і трон царя Ірода. Вертеп в Україні існував до XIX століття, а в Галичині існує й сьогодні, особливо на Різдво тішить він сучасного глядача. Висновки. Отже, козацькі літописи та драматичні твори XVII – XVIII століть мали для розвитку національної історичної думки та духовності надзвичайно велике значення. Вони відігравали науково-пізнавальну, виховну роль, свідчили про високий рівень культури й освіти в Україні.

Література

1. Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давні українська література / М. Грицай, В. Микитась, Ф. Шолом – К.: Вища школа, 1978. – 415 с.
2. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / В. Шевчук // Величко С. Літопис. Т. 1. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5 – 21.
3. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / В. Шевчук // Історія Русів – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 5 – 28.
4. Франко І. Русько-український театр (Історичні обриси) / І. Франко // Твори: В 20 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – Т. 16. – С. 209 – 219.

Завдання до теми:

Тести закритої форми (1-й рівень)

1. Хто з письменників знайшов, дослідив і опублікував козацький літопис Самовидця:
а) М. Костомаров
б) П. Куліш
в) І. Нечуй-Левицький
г) М. Гоголь
2. Який часовий період охоплюють записи в літописі Самовидця:
а) 54 роки
б) 80 років
в) 112 років
г) 100 років
3. Під впливом якого твору М. Гоголь написав повість «Тарас Бульба»:
а) Літопис Самійла Величка
б) «Історія Русів»
в) хроніка Сафоновича
г) Літопис Самовидця
4. Якою мовою написана «Історія Русів»:
а) церковнослов'янською
б) українською
в) російською
г) польською
5. Яким твором шкільної драматургії захоплювався І. Франко і написав про нього дві розвідки:
а) «Слово про збурення пекла»
б) «Олексій, чоловік Божий»
в) «Володимир»
г) «Царство Натури Людської»

6. Яка із драм належить Ф. Прокоповичу:
- а) «Действіє на страсті Христові»
  - б) «Царство Натури Людської»
  - в) «Володимир»
  - г) «Олексій, чоловік Божий»

7. Кому присвячена драма «Володимир»:
- а) Івану Мазепі
  - б) Данилу Апостолу
  - в) Богдану Хмельницькому
  - г) Петру Дорошенку

8. Хто автор відомої драми «Милість Божа»:
- а) Митрофан Довгалевський
  - б) Дмитрій Ростовський
  - в) Інокентій Нерунович

Автором відомої драми «Милість Божа» є Інокентій Нерунович

9. Хто автор найбільш комічних і популярних інтерлюдій:
- а) Феофан Прокопович
  - б) Митрофан Довгалевський
  - в) Михайло Козачинський

Автором найбільш комічних і популярних інтерлюдій був Митрофан Довгалевський

10. Яка подія стала центральною у трагікомедії «Володимир»:
- а) оборона Києва від печенігів
  - б) прийняття нової релігії – християнства
  - в) загибель братів Бориса і Гліба

Центральною подією у трагікомедії «Володимир» стало прийняття нової релігії – християнства

Завдання (2-й рівень)

1. Прокоментуйте наведений у тексті лекції уривок із літопису Самовидця про вибори гетьмана у Ніжині.
2. На основі тексту драми Ф. Прокоповича «Володимир» дайте характеристику образам Жеривола і грецького філософа. Втіленням яких ідей вони виступають?
3. Напишіть відгук на твір «Історія Русів» (у перекладі Івана Драча).

Тема 5. Життєвий шлях і філософські погляди Григорія Сковороди

1. Життєвий шлях Г. Сковороди, його спадщина
2. Філософські переконання Г. Сковороди: теорія «трьох світів» і «двох натур», проблема матеріального і духовного, і «сродної» праці, педагогічні та естетичні погляди
3. Творчість мандрівного філософа

1. Григорій Сковорода (1722 – 1794) народився в селі Чорнухи на Полтавщині в козацькій родині. Початкову освіту здобув у сільській школі та в мандрівних дяків. У віці шістнадцяти років він вступив до Києво-Могилянської академії і навчався там два роки. Невдоволений навчанням, у дев'ятнадцятирічному віці він покинув академію, бо ще студентом був запрошений завдяки своїм музичним і співочим здібностям у придворну хорову капелу імператриці Єлизавети, яка саме приїздила тоді до Києва. Але розкіш придворного життя юнака не зацікавила. За три роки перебування при дворі він зрозумів, що багатство – джерело всякого зла, а царський палац – місце, де панують обман і злочини. Зненавидівши придворне життя, Г. Сковорода покинув палац і повернувся в Києво-Могилянську академію закінчувати своє навчання. Силою, що змусила його повернутись, була любов до наук. На цей раз Г. Сковорода перебував в академії шість років, він досконало вивчив грецьку, латинську, німецьку, давньоєврейську мови, філософію, літературу і став одним із найосвіченіших вчених свого часу.

Завдяки фундаментальним знанням Г. Сковорода був включений до складу посольської місії в Угорщину, в якій прослужив п'ять років. Він побував в Австрії, Польщі, Німеччині, мав зустрічі із вченими цих країн. За кордоном Г. Сковорода удосконалював свої знання, але прагнув реалізувати себе як викладач. Тридцятирічним повернувся він на батьківщину, де був запрошений на посаду вчителя поетики в Переяславській семінарії. У цьому навчальному закладі він виявив нові погляди на науку поезії і написав працю «Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной». На цьому ґрунті він мав конфлікт із переяславським єпископом, який вимагав від Сковороди відмовитися від нових поглядів і читати свій предмет за традиційними вимогами. У відповідь Г. Сковорода сказав, що не має наміру цього робити і додав латинське прислів'я: «Одна справа пастирський жезл, а інша – пастуша сопілка». Внаслідок цього філософ змушений був залишити семінарію і востаннє повернутися в академію. Як здібного викладача тодішній митрополит рекомендував його домашнім учителем у село Ковраї на Полтавщині в маєток поміщика-дворянина Степана Томари, де він навчав панського сина, Василя Томару. І тут також довелось Г. Сковороді зіткнутися з пихою господаря та його дружини. Через це він покинув їхню сім'ю і здійснив подорож до Москви, де побував у Троїце-Сергіївській лаврі і попрацював у тамтешній бібліотеці. Зрозумівши, кого втратив, полковник Томара переміг свою пиху, попросив домашнього вчителя повернутися і поведився з ним як із рівним.

У цей період Г. Сковорода розпочав свою літературну творчість. У Ковряях він написав перші вірші, які згодом увійшли до збірки «Сад божественних пісень». Закінчивши навчання хлопчика, Г. Сковорода став учителем у Харківському колегіумі, викладав поетику, синтаксису і грецьку мову. Проте через вільнодумство і своєрідність викладання знову мав конфлікт із наставником закладу, через що його тричі звільняли з роботи. Серед учнів колегіуму Сковорода зустрів справжнього друга – Михайла Ковалинського, який згодом став його першим біографом.

У віці сорока чотирьох років Г. Сковорода назавжди покинув колегіум і більше туди не повертався, а пішов у свою славнозвісну мандрівку і протягом майже тридцяти років був мандрівним філософом. Саме в цей період були написані його головні філософські твори – трактати, діалоги та притчі, загалом 17 оригінальних праць і кілька перекладів з латинської мови. Серед найвідоміших творів Г. Сковороди є такі: «Начальная

дверь ко христiанському добронравiю», «Разговор пяти путников о истинном щастii в жизни», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», «Наркисс. Разглагол о том: Узнай себе», «Пря бесу со Варсавою», «Благодарный Еродий» та iншi.

Г. Сковорода помер 9 листопада 1794 року в селi Иванiвцi на Харкiвщинi (сьогоднi село Сковородинiвка). Вiн сам собi придумав *епiтафiю* (напис на могилi): «Свiт ловив мене, але не спiймав». Найвiдомiшою частиною творчоi спадщини фiлософа є його збiрка поезiй «Сад божественних пiсень» та збiрка байок «Байки Харкiвськi».

2. Формуванню фiлософських поглядiв Г. Сковороди сприяли фiлософськi знання, здобутi ним у Києво-Могилянськiй академiї, у яких поєднувались творчо переосмисленi iдеї античностi, *схоластики* (вiд гр. – школа), гуманiзму i Реформацiї, а також елементи Просвiтництва, фiлософськi концепцiї нового часу, зокрема Коперника, Галiлея, Декарта, Спiнози та iнших.

Проте фiлософiя Г. Сковороди вже була якiсно новим етапом розвитку вiтчизняноi фiлософiї, вона розвивала традицiї, якi були опозицiйними для iдеологiї суспiльної верхiвки того часу, спиралась на народну мудрiсть. Велику роль у формуваннi свiтогляду Г. Сковороди вiдiграли вчення Горацiя, Дiогена, Пiфагора, Платона, Сенеки, Сократа, Епiкура, Цiцерона та iнших, чиї iмена вiн неодноразово згадує у своїх працях. Як стверджують дослiдники, йому було досить спiлкування з ними, з самим собою, з найближчим оточенням. Його мало цiкавило, який резонанс мають його твори, а про думку нащадкiв вiн взагалi не замислювався. Рукописи свої вiн або носив iз собою в торбi, або роздаровував друзям. У центрi уваги Г. Сковороди перебували морально-етичнi проблеми, зокрема проблема людського щастя.

В основi фiлософськoї концепцiї Г. Сковороди лежить вчення про «три свiти» i «двi натури»: макросвiт (всесвiт), мiкросвiт (людина) i символiчний свiт (Бiблiя). Вихованець Києво-Могилянськoї академiї, яка вiдiграла велику роль у поширеннi коперникiанства, Г. Сковорода визнавав множиннiсть свiтiв: «Обитаемым мiрам несть числа...». За Сковородою, всесвiт, природа розвиваються за своїми власними законами: «Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущая пружина».

Г. Сковорода, як i його сучасники – французькi матерiалiсти XVIII столiття, головним завданням фiлософiї проголошував пiзнання природи людини, але, на вiдмiну вiд них, не вважав iндивiдуальнi чуттєвi спонукання, а зокрема приватний iнтерес, визначальними у цiй природi. Навпаки, свiт iндивiдуальних, приватних iнтересiв, своєкористя i наживи був для нього уособленням зла. У цьому позицiя Г. Сковороди була спiвзвучна позицiї I. Канта.

На думку фiлософа, моральнi основи поведiнки людини визначаються не її тiлесною органiзацiєю, а її духовним свiтом. Цей свiт повинен панувати над тiлом, визначати дiї i вчинки людини. Тому для Сковороди людина – не просто тiлесний iндивiд, а окремий свiт – мiкрокосмос. Пiзнати людину – не просто знати її плоть, а осягнути її внутрiшню, духовну природу. Пiзнати iстинну людину значить пiзнати Бога в людинi.

Науку про людину та її щастя Сковорода вважав головною, найважлившою i найвищою з усiх наук. Свою концепцiю «двох натур» i «трьох свiтiв» вiн поклав в основу власного вчення про людину i смисл її життя. На думку Г. Сковороди, люди повиннi пiзнати себе, свої здiбностi i виробити спосiб життя, вiдповiдний своїй природi.

Ще один свiт у фiлософiї Г. Сковороди – Бiблiя, «богообразный мир», «мир фiгуральный». Фiлософ закликає шукати в Святому Письмi прихований змiст, бо якщо розумiти цю книгу в прямому значеннi, буквально, то вона буде не що iнше, як «ложь», «седмиглавый дракон». Крім цього, Г. Сковорода допускав iснування четвертого свiту, пов'язаного iз соцiумом, саме цей свiт не змiг його спiяти, хоч як намагався.

Кожен iз зазначених свiтiв має подвiйну природу, або двi «натури»: внутрiшню – приховану i зовнiшню – видиму. Перша – духовна, вiчна, друга – матерiальна, тлiнна. Перша натура – це зовнiшня оболонка, земне тiло, тлiнна плоть. Друга – внутрiшня суть,

вічний дух, божественне начало. Діалектика (боротьба протиріч) полягає в тому, що в людині обидві натури і об'єднані, і водночас самостійні. Головне для Г. Сковороди те, що істинна людина – це її невидима натура, дух, а натура видима, плоть, тіло є лише тінь істинної людини, «тень безбытная», яка не має власного буття: «не внешняя наша плоть, но наша мысль – то главный наш человек. В ней-то мы состоим. А она есть нами».

Для Г. Сковороди було важливим поняття «плану» для упорядкування світу, його внутрішньої організації. Творець того «плану» - слово Боже, Його поради. Тому пізнання людини, пізнання самого себе – це і є шлях до Бога. Під словом «Бог» мислитель розуміє певну нематеріальну основу, вічну і незмінну першопричину всього суцього. Він називає Бога то «невидимою натурою», то просто «натурою». Таким чином, Г. Сковорода розчинив Бога в природі, ставши на позиції пантеїзму (ототожнення Бога з природою). До такого Бога даремно звертатись із молитвами, бо він нічого не може змінити у своїх вічних законах: людина повинна пізнати Його накреслення і діяти у відповідності з ними. Природа, за Сковородою, - це безмежна кількість світів. Вона безкінечна в просторі, вічна в часі, невичерпна в своїх проявах, ніколи ніким не створена і ніколи не загине.

Важливим аспектом відношення матеріального і духовного у філософії Г. Сковороди є *морально-етичний аспект*. Духовне і матеріальне мислитель розуміє як два протилежних моральних чинники, чинники добра і зла. Розмірковуючи про добро і зло, він прямо пов'язує ці морально-етичні категорії з бідністю і багатством.

Г. Сковорода стверджував, що оточуючий світ мертвий без людини. Щоб побачити в ньому істину, тобто пізнати цей світ, потрібна людська точка зору. Але перш за все слід відкрити себе в собі самому: «измерить самих себе».

Отже, пізнання світу і самопізнання – нерозривні. Пізнання матерії, на думку Г. Сковороди, є *першим* необхідним *ступенем* до пізнання внутрішньої форми, сутності. Спираючись на чуттєве пізнання плоти, матеріального, що є основою, людина пізнає невидиме – головне. *Другий ступінь* пізнання, за Г. Сковородою, - пізнання сутності за допомогою засобів раціонального абстрактного мислення. Разом з тим філософ надавав великого значення досвіду і практиці: «Опыт есть отец искусству, видению и привычке. Отсюда родились все науки, и книги, и хитрости»; «Во всех науках и художествах плодом есть правильная практика... Нельзя построить словом, если то же самое разорять делом».

Самопізнання Г. Сковорода пов'язував із «сродною» працею, бо саме через неї пролягає шлях до щастя. Першим в українській літературі філософ побачив у праці не Боже прокляття за первородний гріх, не просто засіб до існування, а джерело радості, душевної насолоди, найважливішу умову щастя. Відповісти на запитання: в чому щастя? як бути щасливим? Г. Сковорода спробував у відомій праці «Разговор, называемый алфавит или букварь мира». Автор упевнений, що в пошуках щастя людина повинна спочатку пізнати себе, бо якщо цього не зробить, то занепасть, зіпсує своє життя. Пізнаючи себе, людина впускає в свою душу Боже світло, усвідомлює своє призначення у світі. У формі розмови п'яти друзів Г. Сковорода з'ясовує, які шляхи ведуть до щастя, а які – до нещастя. Люди бувають нещасні тоді, коли виконують роботу, до якої нездатні; навчаються того, до чого не мають хисту; дружать з людьми, які їм не підходять. Людина починає шкодити суспільству, погано виконує свої обов'язки, бо не відчуває бажання і не має старанності до праці. Письменник наголошує, що бажання в людині – дуже сильний стимул до діяльності, воно сильніше будь-якого чужого примусу. Працювати за власною охотою і покликанням людині значно приємніше і корисніше. Г. Сковорода застерігає сучасників від гонитви за високими посадами, прибутками, матеріальними вигодами, адже невідомо, чи підуть вони їм на користь. Нерозумно чинить той, хто просить у Бога багатства, а не задоволення потреб; дорогої їжі, а не відчуття смаку й апетиту; м'якої постелі, а не солодкого здорового сну; гарної одежі, а не сердечного спокою.

Обирати своє життя, керувати природою людина нездатна. Життєвий шлях і покликання визначає Творець і керує ним. Зате яка насолода працювати, коли праця

визначена «нетлінною рукою вічного»! Якщо людина не зрозуміла і не знайшла свого призначення, вона стає подібна до каламутної води, що застоювалась у тісній посудині.

Обираючи собі працю, не слід прицінюватись: благородна вона чи ні, принесе багатство чи злидні. Головне в тім, чи є вона природженою. Тому і рай, і щастя, і мир, і Бог – все це в кожному із людей. З поняттям спорідненості («сродності») пов'язані такі явища, коли різні люди виконують одне і те ж діло, зайняті однаковою справою, але результати мають різні. Одна людина звеселяє інших і дрібною послугою, а інша – і дорогим подарунком засмучує. Від однієї людини й докори приємно вислухати, а від іншої неприємно почути навіть ласкаву похвалу. Секрет цього – Боже чудо спорідненого людині заняття в житті.

Г. Сковорода вважає, що краще розлучитись із розкішним житлом, грунтами, чинами, ніж втратити душевний спокій. Найкраще, найвигідніше діло, якщо воно не є «сродним», втрачає свою цінність і нікому не приносить радості. Не слід боятися бідності, простого побуту чи низького суспільного стану, адже це все минуша оболонка нашого життя, бо головні цінності для людини – її душа і серце.

Багато хто, зневаживши природу, обирають собі модне і прибуткове ремесло, але помиляються, бо не відчують від нього задоволення, душевної радості. Якщо люди позбавляють себе «сродної» праці, вони пізнають сум, нудьгу, страх, незадоволення життям. Душевна пустка веде до психічних хвороб, серцевих пристрастей, неспокою, втрати сенсу і мети життя. Свою нудьгу люди прагнуть розігнати вином, музикою, картами, розвагами, але все це веде до загибелі.

Щоб бути щасливим, треба пізнати себе і відшукати свою «сродну» працю. Для полегшення пошуків природа подбала про те, щоб все, що потрібне людині, стало їй неважким, а все важке – непотрібним. Краще бути, вважає Г. Сковорода, звичайним котом, ніж левом із осячю натурою. Цим можна пояснити таке явище, коли одному і в достатку всього мало, а інший і в злиднях не відчуває скрути. Недаремно народна мудрість говорить, що багатий не той, хто має всього багато, а той, хто не відчуває потреби мати більше, ніж у нього є. Страшно жити в тілесних розкошах і втратити спокій і душевну втіху. Щастя наше – всередині нас. Воно – не у високих посадах, не в достатках. Воно залежить від покликання, воно – це праведне серце, чистота, непорочність, свобода і душевний спокій.

Таким чином, критерієм моральних людських вчинків стає для філософа те, чи дотримується людина тієї праці, до якої народжена.

З ученням про споріднену працю тісно пов'язані й педагогічні ідеї Г. Сковороди. На думку філософа, найкращим учителем є природа, якщо людина йде їй назустріч, прислухається до її голосу. Він надає великого значення практиці, вправам, що полегшують людині пошуки свого місця в житті, неодноразово застерігає від «праздности» і фізичної, і духовної. Виховання, на думку Г. Сковороди, повинне не лише вчити, як знайти істину, пізнати себе і світ, а й прищеплювати – і це чи не найголовніше – почуття любові, дружби, вдячності, вірності та ін. Цінними з точки зору виховання та освіти є твердження Г. Сковороди про значення педагогічної діяльності, школи вчителя; про те, що той, хто бажає навчати мудрості інших, повинен перш за все довго навчатися сам. До того ж, він розрізняє поняття *ученість* (кількісне) і *мудрість* (якісне) і стверджує, що вони не тотожні. Найголовнішу роль, принаймні у початковому вихованні, Г. Сковорода відводить батькам, вбачаючи у спілкуванні з власними дітьми їхній головний обов'язок.

Філософ вважає, що для будь-якого мистецтва (живопису, музики, поезії та ін.) потрібно народитись, мати схильність. Навчання будь-якій справі може лише вдосконалити природні здібності, розвинути їх. Але якщо немає природної основи, то навіть навчання не зможе нічим зарадити.

Мистецтво, на думку Г. Сковороди, має служити справі самопізнання людини. Людині, яка займається мистецтвом, повинні приносити насолоду не слава й почесні, а сам

процес творення. Поезія, вважає філософ, повинна, окрім цього, виконувати не розважальну, а морально-дидактичну функцію.

3. Як поет, Г. Сковорода формувався під впливом традицій книжної української поезії XVI - XVIII століть. Однак чи не найістотнішим був зв'язок його творчості із фольклором. У ній він прагнув виразити ставлення до навколишнього життя, до світу загалом, це бажання відобразилось у збірці «Сад божественних пісень», до якої увійшло три десятки творів. Найвідомішими з них є твори «Весна люба, ах, пришла! Зима люта, ах, пройшла!», «Всякому городу нрав и права», «Не пойду я в город богатый. Я буду на полях жить», «Ой ты, птичко жолтобоко», «Кто сердцем чист и душею», «О дражайше жизни время» та інші. У них поет намагається охопити глибини людської душі, свідомості, серця – він досліджує мікрокосм – світ людини, тому й звертає основну увагу на пошуки причин душевного смутку, неспокою, печалі і знаходить їх у відмові людини від життя простого, скромного, гармонійного. Як і письменники епохи Бароко, Г. Сковорода розкривав трагічні суперечності життя і смерті, добра і зла. У своєму ставленні до світу він спирався не стільки на аналіз соціального середовища, скільки на осмислення гуманістичної сутності суперечності людини і світу, протилежних начал у самій людині.

У поезії «Весна люба, ах, пришла!..» автор жене від себе печаль і гріхи, переконує, що його душа прагне невинності, любові і миру. У хрестоматійному творі «Всякому городу нрав и права» поет описує людське суєтне життя, нікчемні пристрасті й захоплення своїх сучасників: хтось вислужується перед вельможними заради кар'єри, хтось дурить покупців чи лихварює, наживаючись на людському горі; хтось скуповує землі і заводить худобу; хтось веде розпусне життя чи крутить законами, як йому вигідно; хтось чманіє чи від кохання або від навчання. Одним словом, кожна людина божеволіє по-своєму, маючи в голові власний розум. На жаль, ніхто з них не думає про те, що буде, коли прийде смерть, від якої і не втесеш, і не відкупишся. Тільки ліричному героєві твору думка про неминущість Божого суду «не идет с ума», бо він точно знає: смерті не боїться той, у кого «совесть як чистый хрусталь».

У багатьох віршах Г. Сковороди звучить мотив свободи, вольності, наголошується на духовній свободі, яка є найбільшою цінністю життя. Зокрема в поезії «Не пойду я в город богатый...» наявний «антиурбаністичний» настрій, автор переконаний, що в життя людини місто вносить багато зла, тому говорить про нього з неприязню, з ним пов'язує «печаль духа» - духовне занепокоєння, бажання «красных одежд», а не гармонії. Поет переконаний, що широкі ворота міста відкриті в гірку неволю і в море печалі, тому не приваблюють його міські принади – кар'єра, слава, бо під ними ховаються «горе, печали, страх и мятеж». З усіх тілесних утіх – для нього найцінніша воля і милий спокій, які забезпечують людині мудрість і перемогу над гріхами.

Своєрідна філософія життя закладена і в поезії «Ой ты, птичко жолтобоко», в якій автор застерігає від надмірного захоплення підійматися в кар'єрному і життєвому зростанні все вище, бо там, у високості, віють буйні вітри і ширяють хижі яструби, які можуть вкоротити віку чи зламати долю. Чи не краще для пташки, міркує поет, класти гніздечко на зеленій траві, біля потоку, де сама природа є захистом. «Нехай у тих мозок рветься, хто високо вгору дметься», - резюмує автор, вирішивши для себе «коротати милый век» тихо і спокійно, а тому і щасливо.

Поезія «О дражайшее жизни время» є роздумом про те, як людина марнує життя, як витрачає дорогоцінний час на дрібниці, ніби й не думає помирати, щось планує, за чимось шкодує, не усвідомлюючи, що ні минуле, ні майбутнє їй уже не належать. Краще годину жити чесно, ніж цілий день у брехні; краще один день святий, ніж безбожний рік; краще один рік чистий, ніж десяток осквернених гріхом; краще з користю прожити десять років, ніж безплідно усе життя.

У вірші «Осень нам проходит, а весна пришла» Г. Сковорода закликає людину жити радісно, бо той, хто в собі носить печаль, не живе насправді; він доводить, що життя прекрасне не довготою, а добротою; якщо хочеш жити щасливо, потрібно нікому не заздрити, а задовольнятися малим.

Зміст пісень Г. Сковорода допомагає зрозуміти, чому він відмовився від церковної і світської кар'єри, чому наголошував на тому, що втрата особистої свободи, захоплення владою і багатством стають причинами нещастя і загибелі людини. Всі пісні збірки «Сад божественних пісень» супроводжуються епіграфами із Біблії, а іноді й багатьма примітками-коментарями, які містять додаткову інтерпретацію змісту.

З ім'ям Г. Сковорода пов'язаний і розвиток байки. Збірка письменника «Байки харківські» містить 30 творів, у яких автор, як і його попередники на ниві байкарства, підносить любов, дружбу, розум, вірність та інші позитивні людські риси, показує, що справжня цінність людини визначається не одягом, зовнішньою красою, багатством, походженням, титулами, посадами і таке інше, тобто не зовнішніми, а внутрішніми якостями. Ці якості – розум, працьовитість, чесність, справедливість – визначають справжні глибини людської душі. Найбільший інтерес становлять байки, в яких Г. Сковорода викриває суспільні вади. Насамперед він говорить про небезпеку честолюбства і «сластолубія», прагнення до грошей й маєтків, показує ненадійність багатства, яке пов'язане з небезпеками і клопотами, що призводять до втрати людиною внутрішньої свободи. Серед його байок є кілька виразно сатиричних, спрямованих проти зажерливих і ненаситних людей. У них пропагується ідея «сродної» праці, критикуються суспільні закони, за якими людина цінується не за знання, а за звання, де знатне походження важить більше, ніж здібності та моральні чесноти. Такими є байки «Пчела и Шершень», «Кукушка и Косик», «Собака и Кобыла» тощо. Найвиразніше ця критика звучить у байці «Оленица и Кабан». Тут автор говорить про те, що гідність людини визначають не зовнішні, а внутрішні якості, що не родом, не титулами, не чинами і не маєтками визначається благородство душі, а вчинками. Якщо Кабан назбирає багато звань і титулів, але все одно матиме покликанням рити землю, - він залишиться Кабаном, навіть якщо матиме патент на звання Барана і на походження від Бобрів. Так само можна і мавпу нарядити в людський одяг, але від цього вона не навчиться говорити.

Всі байки Г. Сковорода мають *силу* – філософський підсумок розказаної історії. Вони мають афористичне звучання:

- Разумный человек знает, что охуждать, а безумный болтает без разбору;
- Сердце и нравы человеческие, кто он таков, свидетельствовать должны, а не внешние качества. Дерево от плодов познается;
- Кто не любит хлопот, должен научиться просто и убого жить;
- Кто родился к тому, чтобы вечностью забавляться, тому приятнее жить в полях, рощах и садах, нежели в городах;
- Кто на погоды или на урожаи сердится, тот против самого Бога, всястрящаго, гордится;
- Лучше у одного разумного и добродушного бать в любви и почтении, нежели у тысячи дураков;
- Чем лучшее добро, тем большим трудом окопалось, как рвом. Кто труда не перейдут, и к добру тот не придет;
- Великое изобилие оскудет и высохнет, как озеро, может, а честное ремесло есть неоскудевающий родник не изобильного, но безопасного припитания.

Висновки. Григорій Сковорода своєю творчістю завершував тривалий період розвитку філософії в Україні. Його філософські погляди розвивалися під впливом кількох ідейно-теоретичних джерел – філософських учень античного світу, середньовіччя і Відродження, вітчизняного просвітництва і народної мудрості. Сковорода був переконаний у закономірностях

розвитку природи, у можливості пізнання світу і людини, у можливості досягнення людиною щастя за умови, якщо вона знайде свою «сродну» працю і житиме за покликанням, а не в гонитві за матеріальною вигодою. Про це йдеться і в поезії, і в байках Г. Сковороди, які мають високу ідейну цінність і належать до творів філософії і до художньої літератури.

Література

1. Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давня українська література/ М. Грицай, В. Микитась, Ф. Шолом. – К.: Вища школа, 1978. - 415 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
3. Іваньо Г. Григорій Сковорода / Г. Іваньо // Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 3 – 34.
4. Мишанич О. Григорій Сковорода / О. Мишанич // Сковорода Г. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 9 – 34.

Завдання до теми

Тести закритої форми (1-й рівень)

1. Де народився Г. Сковорода?
  - а) село Чорнухи на Полтавщині
  - б) село Піски на Чернігівщині
  - в) село Біївці на Полтавщині
  - г) село Олешня на Сумщині
2. Вкажіть дати народження і смерті Г. Сковороди:
  - а) 1814 – 1861
  - б) 1722 – 1794
  - в) 1681 – 1736
  - г) 1870 – 1924
3. У якому навчальному закладі Г. Сковорода здобував освіту:
  - а) Львівський університет
  - б) Краківська академія
  - в) Києво-Могилянська академія
  - г) Київський університет імені Тараса Шевченка
4. Який із названих творів належить Г. Сковороді:
  - а) «Разговор, называемый алфавит или букварь мира»
  - б) «Історія Русів»
  - в) «Воскресіння мертвих»
  - г) «Літопис Самовидця»
6. Яка із названих поетичних збірок належить Г. Сковороді:
  - а) «Світ, розглянений по частинах»
  - б) «Лютня Аполлонова»
  - в) «Сад божественних пісень»
  - г) «Кобзар»
7. Який із трьох світів Г. Сковорода вважав світом символів, фігуральним світом:
  - а) макросвіт (всесвіт)
  - б) мікросвіт (людина)

- в) Біблія
- г) космос

10. Скільки байок входять до збірки «Байки харківські»:

- а) 25
- б) 30
- в) 50
- г) 100

8. У якій поезії Г. Сковорода наголошує, що смерті не боїться той, у кого «совість как чистый хрусталь»:

- а) «Ой ти, птичко жолтобоко...»
- б) «Всякому городу нрав и права...»
- в) «Не пойду я город богатый...»

У поезії «Всякому городу нрав и права...» Г. Сковорода наголошує, що смерті не боїться той, у кого «совість как чистый хрусталь»

9. Яка із вказаних поезій належить Г. Сковороді:

- а) «Весна люба, ах пришла!..»
- б) «Похвала Дніпру»
- в) «Веселка ясніє – кожен радіє»

Г. Сковороді належить поезія «Весна люба, ах пришла!»

5. Який напис на власній могилі заповів зробити Г. Сковорода:

- а) «Так проходить семна слава»
- б) «Світ ловив мене, але не спіймав»
- в) «Все своє ношу з собою»

Г. Сковорода заповів зробити на власній могилі напис «Світ ловив мене, але не спіймав»

Завдання (2-й рівень)

1. Прокоментуйте вислів Г. Сковороди: «Иное дело пастырский жезл, а иное – пастушья свирель».
2. Поясніть значення авто епітафії Г. Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав».
3. Підтримайте або спростуйте вислів Г. Сковороди: «Кто не любит хлопот, должен научиться просто и убого жить».
4. Прокоментуйте одну байку Г. Сковороди (на вибір, вказавши назву).